

A. SZABÓ MAGDA

MAGYAR UTAK, MAGYAR SORSOK A 19. SZÁZADI FRANCIAORSZÁGBAN

1. A reformkor előtt

Korábbi századokban alkalmi utazók, például Szepsi Csombor Márton,¹ Bethlen Miklós,² Teleki József³ beszámolójából értesülhetünk arról, elődeink hogyan látták Párizst és Franciaország társadalmi, szellemi életét. II. Rákóczi Ferenc 1715–1717 közötti tartózkodását már nem utazói benyomások, hanem tartós élmények határozták meg. Emlékiratában⁴ főként a maga közérzetéről, a Napkirály, XIV. Lajos utolsó hónapjairól, az udvar életéről, s a vele emigrációba tartó társai politikai mozgásáról számol be. Szathmári

¹ SZEPSI CSOMBOR Márton, *Europica varietas*, Bp., Szépirodalmi, 1979. – Többek között beszámol 1618. május 2. és június 7. közötti párizsi napjairól.

² BETHLEN Miklós *Élete leírása magától* – KEMÉNY János *Önéletírása*, kiad., jegyz. V. WINDISCH Éva, Bp., Szépirodalmi, 1980. – Bethlen 1664 márciusától április 24-ig tartózkodott Párizsban, főként a Turenne marsallal való találkozást örökitette meg feljegyzésében, beszámolt neki az „erdélyi dolgokról”, 594. Egyéb élményeiről pedig így írt: „Akadémiát, bibliotékát, király házat, nagy királyi ispotályokat és sok számtalan ritka dolgokat, parlamentet és egyéb igazgatásoknak rendit, pompáit csudával néztem, a városnak rettenetes nagy voltába csak belébámultam, de Párist esztendeig sem győzné az ember kitanulni.” 594.

³ *Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában: Teleki József utazásai 1759–1761*, kiad., tan., jegyz. TOLNAI Gábor, Bp., Akadémiai, 1987 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 7). – Teleki 1759. november 4-én Valenciennes és Compiègne felől érkezett Párizsba, 1760. március 13-ig tartózkodott ott, majd Reimsen és Nancyn át Elzász irányába utazott tovább. Nemcsak Párizs nevezetességeit, színházait látogatta, de elszekerezett a környező városkákba és kastélyokhoz is (Saint-Germain, Chantilly). Talán legérdekesebb beszámolója Montmorencyből való, március 6-i keltezéssel, ahol Rousseau-t kereste fel. Március 16–17-i lunéville-i feljegyzése szerint a huszárezred-alapító Bercsényi Lászlóval, majd másnap két fiával is találkozott. Így jellemezte Franciaország első külföldi marsallját: „Már öreg ember, és igazán ama jóféle magyarok közül való, egyenes, hazáját szerető, amint a magyar mondja: igaz kamarán költ ember. Sokat tudakozódott Magyarországról. Itt való szolgálatban a legfeljebb való grádicsra lépett, amelyre akár idegen, akár francia vágyhatik, és amelyre soha magyar nem ment, tudniillik Maréchal de France lett.”

⁴ RÁKÓCZI Ferenc, *Vallomások, Emlékiratok*, ford. SZEPEs Erika, VAS István, szerk., jegyz. HOPP Lajos, tan. HOPP Lajos, SZEPEs Erika, VAS István, Bp., Szépirodalmi, 1979. – A fejedelem iratainak terjedelmes fejezeteit a Párizs közeli Grosbois-ban (ma: Yerres) működő kamalduli kolostorban írta. SAINT-SIMON herceg *Emlékiratainak* egy kisebb fejezetét Rákóczinak szentelte. A francia nemes kérlelhetetlen és szarkasztikus munkájának azon ritka alakja Rákóczi, akiről elismeréssel szól. Lásd még Béla KÖPECZI, *Hongrois et Français: De Louis XIV à la Révolution française*, Bp., Corvina, 1983.

Király Ádám a fejedelem kíséretében írta le élményeit,⁵ Teleki Sámuel erdélyi kancellár pedig Kovács József nagyenyedi tanár kíséretében 1762. november 29-től 1763. május 2-ig ismerkedett Párizssal, s mint feljegyezte: „A királyi bibliothecában sok magyar históriára való könyvet találtam és igen ritkákat, melyeket fel is jegyeztem...”⁶ A francia felvilágosodást hozó racionalizmus kritikai szelleme,⁷ majd a forradalom hatása a megújulás vágyát hozza a magyar irodalmi és politikai életben. És nemcsak a közeli években, hatása évtizedekkel később is élményt, hivatkozást jelent a franciaországi magyar utazóknak éppen úgy, mint az itthon lévő, de változatlanul Párizsra figyelő íróknak, politikusoknak, a magyar forradalmat előkészítő fiatalok, Petőfiék nemzedékének. Egy szomorú írói sors jelzi a cselekvésben is megmutatkozó rajongást: Batsányi János, aki a magyar irodalmi és politikai gondolkodás jelszavává lett „Vigyázó szemetek Párizsra vessétek” felhívást megfogalmazta, azt cselekedeteiben is vállalta. Korábbi kufsteini fogsága után „átjavította” Napóleon röpiratának magyar fordítását. Az újabb Habsburg-ellenes tett miatt a franciák távozása után, 1809. november 19-én menekülésre kényszerült. Párizsi bujdosóként remélte, hogy franciabarátsága nyugodt megélhetést ígér, de súlyosan csalódnia kellett. Csak hitegették francia állami állással, nyomorgott és felesége, Baumberg Gabriella távolból küldött segítsége mentette meg a testi és lelki össze-roppanástól.⁸

2. Utazók a reformkorban

Az 1820-as évektől kezdve a hazai reformmozgalmak a nagyvilág programszerű megismerésére sarkallják a legjobbakat, akik a tájékozódás igényével indulnak el nyugati

⁵ SZATHMÁRI KIRÁLY Ádám *Napló-Könyve 1711–17 Esztendőkből, II. Rákóczi Ferenc Fejedelemből*, Bp., Thaly Kálmán, 1866 (Rákóczi-Tár).

⁶ *A magyar Párizs*, vál., szerk., tan. BAJOMI LÁZÁR Endre, Bp., Gondolat, 1978, 30. – Részlet TELEKI Sámuel, *Gr. T. S. erdélyi kancellár úti naplója* c. művéből.

⁷ Vö. ECKHARDT Sándor, *Magyar tanulmányok* = E. S., *A francia szellem*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1938. – Itt jegyezzük meg, hogy Eckhardt Mikes Kelemen íróvá érlelődését is franciaországi tartózkodásának hatásában látja: „Mikes francia környezetben lett íróvá, ő az első magyar, akiben a francia szellem közarámlása az irodalmi kifejezés szükségérzetét keltette fel. S íme mi történik? A szellemeskedő francia levélműfajt választja élményeinek kifejezésére, és úgy látszik, mintha ő is a szellemes és mulattató társalgó szerepét akarná játszani képzelte olvasója előtt. De mihamar kiderül, hogy mély kedély leplezi le önmagát”, 272.

⁸ SZ. NEMES Éva Margit, *Batsányi Párizsban: Találkozás Gabriellával 1810–1811*, Bp., Danubia, 1942 (Minerva Könyvtár). – A tanulmányban olvashatjuk: „Batsányi elhagyatva, mostoha körülmények között él Párizsban. [...] Csodálatos a közömbösség, mellyel Batsányi Párizs és általában a francia élet iránt viseltetik. Ennek oka elsősorban az a lelki depresszió, melybe az érzékeny, ideges lelkületű költőt az anyagi gondok, a menekülés keserű élménye és a biztosabb jövő alakításának sikertelensége sodorja; de oka talán a költő egész egocentrikus beállítottsága is. Napóleon csodálatosan fejlődő Párizsában, mely akkor a világ szíve volt, semmi sem köti le figyelmét annyira, mint maga a császár, akit minden nevezetesség közül a legérdekesebbnek tart, és az államrendszer, melyet mintaképül állít az osztrák elé. A nyelvész és az irodalmár érzéketlen marad a francia nyelv szépsége iránt, megtanulja, de csak eszközt lát benne, melynek segítségével és befolyásos barátai által esetleg állami hivatalra tehet szert”, 7.

utakra. Ennek a felfedező érdeklődésnek egyik legfontosabb állomása Franciaország és fővárosa, Párizs. Ez érthető is, hiszen a felvilágosodás, a forradalom és Napóleon korszaka hatalmas fordulatokat hozott Franciaország, de Európa történelmében is. A hazai politikai, társadalmi, gazdasági és szellemi megújulás hangadói, vezetői, azaz a készülődő új generáció példát és hivatkozást keresett, különösen az 1820-as évektől kezdődően.

2.1. Széchenyi István, Wesselényi Miklós Párizsban és Franciaországban

Jelképesnek is tekinthetjük, hogy 1822-ben a korszak két meghatározó személyisége, Széchenyi István és Wesselényi Miklós Németországon át közösen utazott Franciaországba, majd onnan Angliába (március 13-án érkeznek meg Franciaországba és április 14-én Calais-ból gőzhajón utaznak Doverbe).⁹

Ha Wesselényi és Széchenyi naplóbejegyzéseit összevetjük,¹⁰ kitűnik, hogy a zsidói báró aprólékosabban figyeli meg a jelenségeket, mint cenki társa. Például a sèvres-i porcelángyárban március 25-én Széchenyi csak annyit jegyez meg, hogy „felülmúlja a bécsit, akármit is mondjanak”. Wesselényi véleménye: „a bécsieknél kevésbé élénkeknek tetszenek”, de részletesen érvel: „a formák ízlésében, tökéletességben és precízióban – minden tekintetben felülmúlják a bécsit.” Ezt követően pedig a festett és festetlen vázák árát hasonlítja össze a bécsivel. Wesselényi részletező természete sok más téren is megmutatkozik: rambouillet-i látogatásuk alkalmával a juhok gondozását, a legelők minőségét éppúgy feljegyzésre érdemesnek ítéli, mint azt, hogy az istállókat fából építik, s „nincsenek üvegablakok” (március 26.). Széchenyi egyszerűbben elintézi: „A Rambouillet-fajtájú juhok rendkívül megleptek, és határozott vágyat éreztem, hogy néhány nekem is legyen. Nem tudom azonban, a szász király merinói nem volnának-e ajánlato-

⁹ SZÉCHENYI István, *Napló*, ford. JÉKELY Zoltán, GYÓRFFY Miklós, vál., szerk., jegyz. OLTVÁNYI Ambros, tan. SÓTÉR István, Bp., Magvető, 1978. – Széchenyi István életében két korábbi párizsi utat is meg kell említenünk. A Napóleon elleni 1813–14-es hadjárat befejező aktusaként 1814 nyarán Párizsban katonatársaival gondtalan és mulatós időt töltött. Ezeknek a napoknak az atmoszféráját sejteti egy későbbi (1814. októberi) bejegyzése: „Trogoff Párizsban ezt mondta rólam: Széchenyi m'a fait chérir l'ignorance [Széchenyi megkedveltette velem a tudatlanságot].” De egy évvel később, amikor 1815 szeptemberében Bécsből Angliába utazik, s 21-től néhány napon át a francia fővárosban időzik, életének komoly fordulátát jegyzi fel: „Párizsi tartózkodásomról hosszú gondolatjelet akarok húzni – itt dőlt el jövőm életem, itt kapaszkodtam fel, hogy úgy mondjam, hegyem csúcsára és onnan le a völgybe vitt utam. Itt döbbsentem rá, mily kevésbé ismertem a világot, s mi kell az embernek ahhoz, hogy a nagyvilágba előrehaladjon”, 53. Vö. JÓSIKA Miklós *Emlékirata*, Pest, Heckenast, 1865. – Jósika is a Napóleon elleni hadjárat hadnagyaként jutott el Mülhausenbe (Mulhouse), s néhány hetes szabadságát Párizsban töltötte. Emlékiratának ez a fejezete valamivel gazdagabb, mint Széchenyi beszámolója ugyanerről az időszakról. Láta a népszerű Talmát színházban, a „játékház”-ban folyamatosan nyert. A Palais Royalt úgy látja, hogy „valódi Babylon, valódi világbazár volt”. Vegyes színezetű, de egy mesterségű „némberek” kihívó viselkedését „cinismusig és botrányig” fokozódónak mondta. Legkedvesebb állomásának a favernai-i (Auxerre melletti) napokat nevezte. Itt találkozott egy magyarral, aki fogolyként megházasodott, letelepedett.

¹⁰ SZÉCHENYI István, WESSELÉNYI Miklós, *Feleselő naplók: Egy barátság kezdetei*, vál., szerk., tan. MALLER Sándor, Bp., Helikon, 1986, 136–139, 142–143, 146–148.

sabbak és hasznosabbak. Ehhez nem értek, de mintha az utóbbiak gyapja sokkal finomabb volna” (március 13.). A Père Lachaise temető, amelyet néhány évvel korábban nyitottak meg városi köztemetőként, Wesselényinél március 19-én részletes leírásban szerepel, s már az első mondatában minősíti élményét: „nemében a legszebb, amit eddig láttam.” A sírra helyezett friss virágok élménye, a koszorúk látványa, a kiépített pihenők egyformán lelkesítik. Az utazó barátok természetesen Párizs ismert helyeit, épületeit is felkeresték. Már érkezésük első napján jártak a Palais Royalban, elkocsiznak Malmaisonba, amelynek kastélyában a waterloo-i csata után négy napig Napóleon tartózkodott. S persze megtekintik a versailles-i kastélyt (március 25-én). Széchenyi azt írja, hogy a látogatás emlékei „melankolikus hatást tettek rám... mindenütt törekénységünk gondolatába ütközünk, hogy a vigalmak és gyönyörök közepette is látható a halál – de semmi sem emlékeztet jobban kicsinységünkre és nyomorult voltunkra, mint egy nagy palota, egy nagy város, elnéptelenedve, elhagyatva – mondhatni egy olyan társadalom által, amely nincs többé.” Egyébként a nagy Trianon palotát „bajos”-nak látja, s megjegyzi: „Szeretnék egy ilyent magamnak is.” Wesselényi Miklós ki is fejti tetszését, ami Széchenyinek bájos, neki: „keleties izlésmodorban, remek vörös és zöld márványoszlopokkal, nagyon szép, de a »Petit Trianon«, mely Pompadour marquise-nak építtetett, még izlésesebb.” Az összehasonlítás egyébként szemlélődésük egyik jellegzetessége; Wesselényi a Tuileries-t és a Champs Élysées-t járva megjegyzi: „E gyönyörű látványtól mily messze hátra van szépség tekintetében a bécsi Graben, Prater és Bastei” (március 17.). Wesselényi társánál kevésbé foglalkozik saját lelkével, gyakorlatiasabbnak tekinti párizsi napjait. Így például március 18–19-én: Párizs legjobb vívójához jár vívóleckékre, „A téli uszodában második leckémet vevém”. Chalons-ban (március 13-án) a szőlőművelést és a borkezelést oly gondosan részletezi, hogy az üvegek elhelyezését is precízen feljegyzi: „Nagyon ügyelnek arra, hogy a butélia soha is talpra ne állíttassék, mivel a már egyszer megázott dugó, ha kiszárad, a bornak dugóízt is ad, s különben megrontja.” Azt is megtudjuk Wesselényitől, hogy „Több butéliát is meg tudok inni, anélkül, hogy berúgjak” (március 22.). Széchenyi március 14-ei feljegyzése szerint a Palais Royal vendéglősnél, Vérynél fogyasztott pezsgő neki „vérhányást is okozott”, de titkolta Wesselényi elől, „aki valami struccgyomorral, mely a vasat is megemésztene, csodálatosan érezte magát.” Széchenyi később önkritikusan bevallja: „Az a rossz szokásom van, hogy egy kissé sok bort iszom” és beismeri: a töményebbet sem veti meg. „Ma vásároltam az amerikaiaknál 50 palack szigetekről való pálinkát, mely a halottat is fel tudná támasztani” (március 25.).

A párizsi feljegyzéseket összevetve azt érzékelhetjük, hogy Széchenyi a látnivalókat kevésbé írja le, ami talán két korábbi látogatásával magyarázható. A kettőjük látásmódja és stílusa közötti különbségre utal az is, hogy Széchenyi kerüli a felfokozott jelzős kifejezéseket, de a jelenségek által kiváltott érzéseket gyakran részletezi. Ebben az összefüggésben értelmezhetjük március 14-én írt sorait: „Ma gyónni szerettem volna, és csak nehezen találtam templomot Párizsban. Az oltárok ritkák Franciaországban.” Pontosabb, ha úgy fogalmaz, hogy templomépületekben gazdag az ország, csak a hitéletet nehéz gyakorolni, mert a forradalom sok templomot nemcsak építészetileg rombolt, de egyházi

funkciójától is megfosztott. Wesselényi Miklós lelkesebb: a párizsi estét „tündérváros-hoz hasonló”-nak¹¹ látja. Ebben az első napi élményben már összegzi is Palais Royal környéki benyomásait: „A legnemesebb szellemi termékektől s a legszükségesebb használati cikkektől, a leghiúbb élvek s a legkeresettebb divatárukig minden található itt. Tudományos egyletek, olvasótermek, kávéházak, melyekben kizárólag politizálnak, játékbárlangok, kétes hírű korcsmák, a legelőkelőbb emberek s a legaljasabb csöcselék rikító ellentétben vannak itt együtt.” Wesselényi Párizs-látása lelkes, de nem elvakult, szemlélődését mindig a józanság is vezette. Érkezése másnapján (március 15-én) a királyi zeneakadémia estjén dicséri a táncosokat, de egy ismert táncosnőről megjegyzi: „Madame Bigottini erősen megfogyott.” Majd összegzi az előadást: „Különben az Aladin című opera meglehetősen untatott.” Máskor, a Théâtre Français-ban, Molière házában „Talmát mint Oedipust csodálám meg”; március 24-én pedig a Varieté Színházban „Potier nagyszerűen mulattatott”. Széchenyi az előadásokra kevésbé érzékeny, inkább a színház társadalmi hasznosságára figyelt: „A működési engedélyhez Párizsban az is hozzátartozik, hogy az embernek bérlete legyen az olasz operába” (április 2.). Felfedező útjuk még Normandiába is elvezeti őket, ahol a juhok és lovak tartását tanulmányozzák, a trappisták kolostori élete pedig különösen Széchenyit érdekelte (Wesselényi protestáns volt). Április 14-én Calais-ból hajóztak át Doverbe. Az angliai hónapok után már csak Széchenyi tért vissza Franciaországba, augusztus 14-én, 33 órai út után érkezett Párizsba (Wesselényi Belgiumon keresztül tért haza). Még két hetet tölt a városban, gyászhirre sem siet haza, „kitűnően érzem magam” – magyarázza (augusztus 18.).

Alighanem így érzett 1825-ben is, amikor május 16-án érkezett Párizsba. Fogadások, találkozások, kirándulások sorát a naplóban nem regisztrálta, de május 26-án, amikor Esterházy Pállal Reimsbe utazik a király koronázására, a világ javításáról, Amerika példájáról beszélgetve megjegyzi: „Aztán arról beszéltünk – hogyan vehetné ki a mi hazánk is mindebből az aranyból a részét? Csatornák – egyszerű közigazgatás – etc.”¹² Széchenyi a koronázási ceremóniáról június 2-án tért vissza Párizsba. Ebédelt és vacsorázott, táncolt, társasági életet élt; Neuillybe, Malmaisonba kirándult, Rouelle-be „A hosszú gyapjas angol juhok miatt látogattunk.”¹³ Járt virágpiacon, nézett kígyót és krokodilust, s jegyzi az árakat. Hogy a Père Lachaise temetőben az „Örök sírhely egy személyre 250 frank, 5 évre 50 frank, aminek eltelte után az embert kidobják.”¹⁴ Aztán: „A Drezdai Madonna egy másolata 100 frankba kerül.”¹⁵ De az út igazi értelme ezután derül ki: július 20-án Bordeaux-ba érkezik, s augusztus 18-ig Dél-Franciaországot járja figyelő tekintettel. Tanulmányozza a szőlőskerteket, megnézi a „Languedoci Csatornát”, amelynek látványa megindítja: „rossz az [...] ha az ember e rendkívüli helytől ama szent álmokban búcsúzik, hogy munkálkodni akar és valami magasztosat kezdeni?”¹⁶ Montpellier-

¹¹ *Uo.*, 140, 141, 146, 153, 217.

¹² SZÉCHENYI, *i. m.*, 364.

¹³ *Uo.*, 371.

¹⁴ *Uo.*, 370.

¹⁵ *Uo.*, 371.

¹⁶ *Uo.*, 377.

ben az egyetem „hanyatlása”-t¹⁷ tapasztalja, ellátogat könyvtárába, s a botanikus kertbe is. Megrendülten áll meg és szemléli a Gard folyó menti római vízvezetékrendszert, Marseille közelében egy Orgon környéki parasztot „a selyemhernyó-tenyésztésről általánosságban kikérdeztem.”¹⁸ Toulonban a fegyencek „mélységes hatást tettek rám”.¹⁹ Cannes, Antibes, Nizza: „a környék mindenütt vonzó: és festői.”²⁰ Már búcsúzik az országtól, amikor a vámossal Nizzában könyvei mentéséért harcol, s mint feljegyezi: „ügyetlenül és ostobán viselkedtem.”²¹

Azért idéztük részletesebben Széchenyi István Franciaország-járását, mert az ő figyelme, érdeklődése a reformkori szellem kutató magatartását is mutatja, noha naplóját nem adta közre, de a társadalom és a gazdaság javítása érdekében írt munkáinak külföldi hivatkozásai, példái hatottak a későbbi Európa-járók szemléletére. A felfedező és utazó szenvedély romantikus kifejeződése az a megjegyzés, amelyet 1825. augusztus 11-én írt naplójába: „gyakran arra gondolok, hogy valahol Párizs és Anglia közt fogom életemet befejezni.” 1834. december 31-én újra Párizsba érkezik, s a következő két hét társasági, színházi programjai mellé új elem jelenik meg Széchenyi külföldi, franciaországi tájékozódásában: január 6-án a Francia Tudományos Akadémia ülésén Gay Lussac-nak átadja a Magyar Tudományos Akadémia évkönyvét. Talán ez az ünnepi alkalom készíti összehasonlításra is: „Úgy találom, Franciaország »túl van a krízisen«. Nagyobb biztonságot érzek itt, mint bárhol másutt. Irigység, égő irigység ennyi nagyság láttán. Magyarország halott! – Én tisztességgel fáradozom... Ám nem éri meg a fáradságot! Vásárhelyit ki nem állhatom, Istenem micsoda türelem kell hozzá – ha ilyen tuskót visz magával az ember.”²² A feljegyzésekből az is kiderül, hogy ezekben a párizsi napokban gyakran találkozik gróf Apponyi Rudolffal, aki 1826-tól 1848-ig a Monarchia párizsi nagykövete volt. Január 16-án Széchenyi Calais-ból „Rettentő szél”-ben Angliába indul. Soha többé nem járja Franciaország vidékeit.

2.2. Bölöni Farkas Sándor és utazótársai

2.2.1. Bölöni Farkas Sándor

Bölöni Farkas Sándor *Utazás Nyugat-Európában*²³ című naplóját 1830. december 5-én Párizsban kezdte írni. Széchenyi naplójával összevetve feltűnik, hogy kapcsolatok és anyagi tehetőség hiányában nincs módja úri összejövetelekre járni.²⁴ Előnye is van

¹⁷ *Uo.*, 378.

¹⁸ *Uo.*, 380.

¹⁹ *Uo.*, 381.

²⁰ *Uo.*, 382.

²¹ *Uo.*, 386.

²² *Uo.*, 757. – Útitársára, az aldunai vízszabályozás mérnökére, Vásárhelyi Pálra utal.

²³ BÖLÖNI FARKAS Sándor, *Utazás Nyugat-Európában* = B. F. S., *Napnyugati utazás, Napló*, vál., szerk., tan. MALLER Sándor, Bp., Helikon, 1984, 169, 175, 133, 146–149, 162–166.

²⁴ *Vö. uo.*, MALLER Sándor bev. – Útiköltségének javát Beldi Ferenc gróf, szabadelvű erdélyi főnemes, fő-kormányzószéki titkár, Bölöni Farkas barátja, támogatója állta.

ennek: így tartósabban fordíthatja idejét a megfigyelésre. A Louvre, a Sorbonne leírása, a Királyi Könyvtár, az Invalidusok háza és Párizs más nevezetességei külön-külön megjelennek Bölöni Farkas naplójában. Részletes leírásban olvasható az Ile de la Citén álló Igazságügyi Palota élete, működése, a tárgyalás menete, de a süketek és vakok iskolája ugyanúgy érdekli (1831. február 17.), mint a „Prés-Saint-Gervais nevezetű faluban a híres fleurista, Prévost kertje” (1831. március 15.), ahol kaméliákban, mimózáknak gyönyörködik télen, mert „virágházak”-ban nevelik őket. S a majdan Ady és Márai Sándor képzeletét felgyújtó Morgue-ot is meglátogatja: ez a Párizs-járóknak egy századon át híres látványt jelentő műintézmény a vízbefúltak, kivégzettek hullaháza volt, ahol három napra közszemlére helyezték a holtakat. Abban is eltér Bölöni Farkas Széchenyi szemléletétől, hogy érzéseiről, kedélyéről nem ír, figyel és tárgyilagosan szemlélődik. Nem a maga pénzügyi állapotával foglalkozik (Széchenyi feljegyzi társa, Wesselényi tartozását, s rendszeresen számon tartja a maga kiadásait is), hanem leírja az állam költségvetését (1831. január 10-én). Ugyanezen a napon fejezetekre tagolva és pontokba szedve ismergeti Franciaország jogrendjét, a királyi igazgatás formáját. Január 26-i feljegyzésében a Nemzeti Gárda és a katonaság állítását részletezi. A tárgyilagos szemlélő módszer mutatkozik meg abban a február 15-ei leírásában, amely a párizsi nép jezsuiták elleni tüntetéséről tudósít. Jelzők nélkül sorolja a pusztítást: könyvtárat, értékes könyveket, oltári szentségeket, papi ornátusokat dobáltak a Szajnába. Az is jellemző rá, hogy nem menekül a felfordulásból, hanem társával, Bánffy Jánossal, aki a nyugati gazdasági életet tanulmányozva járt Párizsban, „odatolakodnak” az események közelébe. „Szomorú fársáng vége”, így összegzi Bölöni Farkas Sándor a nap élményeit, amelyek „különböző elmélkedésekre adtak okot a párizsi nép, a revolúció s a vallás iránt!”

Rendszeresen jár színházba is, március 14-ei jegyzetében felsorolja azt a húszat, ahol előadást látott. Nem a produkciókról kialakult benyomását rögzíti, hanem az intézmény arculatát jellemzi. A „*Gymnase dramatique* igen csinos nagy precízióval drámákat és vaudevilleket ad. Scribe ezen théâtreumra dolgozik.” A „*Folies dramatiques*, olcsó publikum.” A „*Théâtre de la Gaité*, alsóbbrendű publikum.” A „*Spectacle des Funambules* a legaljasabb nép théâtreumai, kötélén, dróton táncolnak, azután 2 muzsikussal operákat és komédiákat adnak elé.”²⁵ A húszból kiragadott négy példa is Párizs színházi közönségének szociológiai keresztmetszetét adja. Bölöni Farkas kitartó érdeklődésének jele, hogy három órát áll sorba Paganini párizsi koncertjéért.²⁶

Az is újdonság Bölöni Farkas beszámolójában, hogy hírt ad a Párizsban feltűnő vagy ott élő magyarokról is. Tőle tudjuk, hogy báró Wesselényi Farkas (Wesselényi Miklós unokabátyja) nevelőjével, Balog Pállal Párizs után Angliába utazott tovább (március 2-i bejegyzés). Március 6-án pedig ezt olvashatjuk a naplójában: „Felkeresett engem Binecz nevű kolozsvári fi, ki már 13 esztendeje, hogy mint nyergeslegény vándorol.” Március 14-én pedig: „Találkoztam Puskásnál Herczeg nevezetű tokai fival, ki már 20 esztendeje

²⁵ A „legaljasabb” kifejezés itt a szegénységre utal, mind a színházra, mind a közönségre értve.

²⁶ BÖLÖNI FARKAS, i. m., 173. – Itt jegyezzük meg, hogy Liszt Ferenc is ott volt a közönség soraiban, a Paganini-élmény „Káprázatos zongorista voltának újabb korszakát gyújtotta ki...” Vö. ABLONCZY László, *Múlt levelek – Párizsból*, Bp., Kairosz, 2005, 71.

lakik itt. Híres mechanikus. A gőzhajók companiája megbukásával, hova mintegy 30 ezer frank árát dolgozott, ő is sokat veszített. Újra dolgozik ökonómiáját helyrehozni. Puskás és ő is jól beszélnek magyarul. Fájdalmas érzéssel emlékeznek hazájokra, s vágyának még egyszer látni.” Ezt követően pedig újabb, már franciából kibontott családneveket is említ, foglalkozásuk, sorsuk nélkül: „Antal – L’Hermite (Remetei), Zimányi, Silvaine (mouchard a policiánál – Bacsányi elárulója).” A párszavas feljegyzésből is érzékelhető, hogy magyar mesteremberek szívárognak Párizsba. Lehet, hogy csak mesterségüket elmélyítendő indultak útnak, de aztán megélhetés reményében vagy családot alapítva Franciaországban maradtak. Bölöni Farkas március 16-án búcsúzott Párizstól; franciaországi benyomásai összegzéséül időben kitágított történeti következtetést vont le: „Franciaország 40 esztendő kulta [...] a szabadság és az elnyomtatás minden princípiumának próbamezeje, s a princípiumok minden nemében tanúsága volt Európának. [...] A diplomáciának és politikának egy fogása s egy pályája sem maradt próbátlan. A fanatikus vallásosságot határtalan atheizmus váltotta fel. Az arisztokrácia és a demokratizmus leghatártalanabb nemei dulakodtak egymással. A dicsőség legragyogóbb pályájáról Napoleon alatt, a szolgaság s megaláztatás porába borult a restauráció után. [...] E nemzet mindég ideálban él, örökös változást s megrázkódtató történeteket kíván, mint a kacér asszony; köntösével gondolkodását is hamar változtatja.”²⁷

2.2.2. Teleki László

Illyés Gyula Teleki Lászlóról szólva²⁸ találóan „kémút”-nak nevezte a reformkori magyarok utazásait. Teleki László, aki a család Pest megyei, református ágából származik, magas öntudattal járta a salonokat. „Itt fonódnak a nagy barátságai. Gazdag, szép, szellemes. Bejáratos az udvarhoz is, Lajos Fülöp asztalánál ebédel. Ő az a legendás magyar – Jókai sem hagyta ki a galériájából –, aki egy vita során, a magyar nyelv szép zöngése védelmében a francia király szalonjában elszaval magyarul és diadalmasan, egy Vörösmarty-verset. Társai nem csekély kisebbségi érzéssel járnak nyugatot. Ő egyenrangúan érez és vitáz.”²⁹ Ez a párizsi otthoniasság írói ihletet is jelent Teleki Lászlónak. Kont Ignác terjedelmes munkájában³⁰ írja: „Vörösmarty, dans un compte-rendu, a dit que l’empereur Valentinien rappelle le *Caligula* de Dumas. Celui-ci date de 1837 ; Teleki l’a certainement connu, mais le seul point de contact entre les deux pièces est le

²⁷ Uo., 172, 177.

²⁸ ILLYÉS Gyula, *Drámák*, Bp., Szépirodalmi, 1969, I–II. – Az idézett kifejezést *Különc* című darabjának bevezetőjében használja, 386.

²⁹ Uo., 386. – Illyés forrása: HORVÁTH Zoltán, *Teleki László*, Bp., Akadémiai, 1964, I–II, II, 54. – Az idézett szöveg Teleki 1835. április 12-én anyjának írt levele nyomán született. Nagyon keveset tudunk Teleki László hároméves, 1833–1836 közötti nyugati útjáról, mert a 2. világháborúban a Teleki család gyömrői kastélyával együtt a levéltár is elpusztult. A fennmaradt töredékes anyag: *A Római Szent-Birodalmi Széki Gróf Teleki Család Gyömrői Levéltára*, kiad. IVÁNYI Béla, Bp., 1931.

³⁰ I. KONT, *Étude sur l’influence de la littérature française en Hongrie (1772–1896)*, Paris, Ernst Leroux, 1902.

tableau de la décadence de Rome. L'influence du drame romantique se manifeste plutôt dans la recherche de la couleur locale et surtout dans l'importance démesurée du rôle de Maxime, un traître comme il n'en existe guère.”³¹ Teleki László párizsi időzése egyszerűen jelenti a politikus készülődését, a kapcsolatokat kiépítését, és irodalmi, műveltségi tájékozódását. Ahogy maga említi: őt nem az 1830-as forradalom, hanem annak ellenkezője érdekli.³² Telekit a Kont Ignác által idézett Dumas-hatás már Pesten érthette, hiszen a *Caligulát* a Nemzeti Színház egy évvel a párizsi premier után, még a *Kegyenc* megírása (1841) előtt bemutatta.³³

2.2.3. Szemere Bertalan

Tanulmányában azt írja Sötér István,³⁴ hogy az úti beszámolók „a reformkor irodalmának egyik legértékesebb része. Az értekező próza tüstént üdévé és színessé válik, mihelyt útleírásba illeszkedik, és az élmény erejével bír.”³⁵ Szemere művét ezen belül is a legkiválóbbak között tartja számon, legfőbb értékeként az irodalmi, esztétikai szerkesztettséget emeli ki. Egy példa, igazolásul: az 1836. december 1–3. közötti (Metztől Párizsig tartó) élmények feljegyzésével kezdődik a franciaországi fejezet, amelyben a gótikus katedrálisba lépve a sötétség és a fény játékának konkrét leírásából bölcséleti-érzelmi kép indul. „Főnséges vagy vallásos érzés, mert e kettő rokon, erőt vesz rajtad, s míg fejed talán a szkepszis ellenvetéseivel küzd, lábaid roskadoznak a jámbor nép közé térdelni”, és jut el a gondolati összegzéshez: „a gyönyörű festésű ablakokon hajnal és estszürkületként jut be a napfény, mint illék azon gyülekezethez, mely borongó tapogatózásban nem annyira szerette Istent, mint félt Istentől”. A protestáns ember megrendültsége is szinte észrevétlenül megfogalmazódik a vallomásban. Az pedig már demokratikus gondolkodásából következik, hogy háborog a templomi szalmaszékekért fizetendő garasok miatt: „Nem utálatos szokás-e ez, s nem teszi-e az egyházat színházzá? Nem fölháborító-e, hogy Istenhez a szegény az egyházban sem fohászkodhatik gond nélkül?”³⁶

³¹ *Uo.*, 340. – „Vörösmarty egy írásában azt mondta, hogy Valentinianus császár emlékeztet Dumas *Caligulájára*. Ez utóbbi 1837-ben íródott; Teleki bizonyára ismerte, de az egyetlen érintkezési pont a két mű között Róma hanyatlásának képe. A romantikus dráma hatása inkább a couleur locale keresésében és különösen Maximus, a nem mindennapi áruló szerepének eltűzött voltában lelhető fel” (fordítás tőlem).

³² HORVÁTH, *i. m.*, I, 55. Teleki e mondata úgy értelmezhető, hogy őt az események a hatalom szemszögéből érdeklik.

³³ Dumas *Caligulájának* bemutatója 1838. december 10-én volt a Pesti Magyar Színházban: HOFER Miklós, KERÉNYI Ferenc, MAGYAR Bálint, MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit, SZÉKELY György, VAMOS László, *A Nemzeti Színház 150 éve*, Bp., Gondolat, 1987.

³⁴ *Utazás külföldön: Válogatás Szemere Bertalan nyugat-európai útinaplójából*, vál., szerk., jegyz. STEINERT Ágota, tan. SÖTÉR István, Bp., Helikon, 1963.

³⁵ *Uo.*, 470.

³⁶ *Uo.*, 107–108.

Tán nemcsak a kronológiai rend, de a szépírói szerkesztés igényében is követi az emelkedettséget hangulati ellentétként az igencsak földi vígság. Csábító az összevetés Széchenyivel, aki csaknem másfél évtizeddel korábban Párizsba utazva Epernay-ben rosszul lett itta a pezsgőt, amelynek következményeit aztán csekély teherbíró képességével magyarázta. Bizonyára hagyomány az utasok pezsgőztetése a városban, mert Szemere Bertalan kocsijának utasait is pezsgőre csábítja a kalauz. Szemere beszámol hajlandóságának okáról: „Leugrám én is, s a francia földön a francia borból ivám éretted hazám, s azután éretted, barátom.”³⁷

Szemere bejegyzései nem napi rendszerességgel íródtak, első párizsi benyomásait egyheti tartózkodás után vetette papírra. De ez a késleltetés az élmények belső érlelésével is járt. December 10-i írását úgy indítja, hogy szinte újraéli az egy héttel azelőtti érkezést: „Lefeküdni, hol minden felkölt, alunni, hol minden él. Megmosdám, átöltözködöm, s egy velem maradt útitárral, ki Párizst ismeré, beindultunk az utcák labirintjába. Még azon este írni akartam neked e naplót, de előbb fel kelle ébrednem álomszerű állapotombul.” Az írás további részének kerete egy nap sétája, de a látott események már érlelt és sűrített élményanyagból árulkodnak. A Cité, a Palais Royal életének káprázatát találó képben veti össze németországi élményével: „A német városok élete, mint szélpuska dolgozik, de csöndben; a párizsi élet, mint álgúy, dörögve, villámlóva, füstölögve munkálkodik.” Az egy napba stilizált városjárás végén visszatér az írás elején érzett séta kényszerére: „Nem Párizs, a város szerezte azt a nagy hírt, de az élet a városban. Ez az, mi az idegent, bármely országból jött legyen, sokáig tartja egy csodálatos éber álmodozásban.”

Tematikusság és a látnivalók, benyomások egymásra épülő szerkezete jellemzi Szemere Bertalan feljegyzéseit; az első párizsi nap élet-élményét az építészeti csodák leírása követi 1836. december 13-án. A Diadalív látványa, a Tuileries, a Panthéon, melynek csúcára a „nagy férfiak” tiszteletére „érccsészé”-t képzelt, „miben gázláng lobogna.” De ezzel egyidejűleg az író magába tekintő, önkritikus hangon hazafelé fordul: „Magamtul kérdezem, hol fekszik Hunyadi, s alig tudom megmondani. [...] A mai törpékkel bajlódunk, az ókor félisteneire nem emlékezünk. Mintha nem volna adósságunk a múlt iránt.” Ahogy korábbi utazótársainak, úgy Szemere párizsi figyelmének középpontjában is az állam és a gazdaság működése áll. Így tanulmányozza a „pénzcsarnok”, a börze életét (1836. december 18.), részletesen leírja a követválasztás menetét, a „követkamara” rendjét (december 28.), s taglalja a hírlapok növekvő befolyásoló erejét (1837. január 7.). Talán a legterjedelmesebb fejezet az esküdszék életével foglalkozik (1837. január 17.). A tematikusság jellemzi Szemere feljegyzéseit, rendszerezetten beszél a nép és a megyék életéről, a francia szónoklatról (1837. február 14.), egy terjedelmes fejezetben a „jótékony intézetek”, az életbiztosítók és a takarékpénztárak működését taglalja (1837. március 10.).³⁸ Nagy áttekintéssel ismerteti a művészeti intézményeket, szép gondolatokat fogalmaz meg a színházi-zenei életről.³⁹ A *Hugenották* opera-élményét nem külsődleges jelzővel minősíti, a költői kép egyszerűségében is a hatás mélységét fogalmazza meg:

³⁷ *Uo.*, 109. – Szemere Trefort Ágostonnal utazott.

³⁸ *Uo.*, 110, 114, 115, 116, 118–123, 126–130, 133–140, 146–161, 171–179, 188–196.

³⁹ Bölöni Farkas húsz színházról, Szemere Bertalan huszonkettőt.

„Fájós fejjel léptem a színházba, de kijöttömkor tiszta volt, mint fölöttem az ég” (1838. február 8.).⁴⁰ S rögtön utána ott a személyes élményből induló közösségi konklúzió: „Erős hitem is, hogy *a színház úgy statusintézet, mint az iskola és egyház*, s hogy éppúgy szabadság uralkodjék mint a sajtóban, de nagy gond legyen a szívet s erkölcsöt nemes-ségben megörzeni.”⁴¹ Szemere hazavezető gondolatai már nem alkalmi jellegűek, mint azt Széchenyi, Wesselényi vagy Bölöni Farkas naplóiban érzékelhetjük, hanem a „Külföldön utazom, de hazámért”⁴² gondolatában figyel és vizsgálódik. Így a február 14-ei jegyzetének egyik alfejezete, *Az alház nálunk és külföldön* már címében is jelzi a szem-besítést. Az írók jóvedelmét is ebben az összevetésben vizsgálja: sok más mellett például Victor Hugónak mennyi jóvedelmet hozott *A párizsi Notre-Dame* című regénye, s az Athenaeummal kapcsolatban a hazai „enciklopédiai folyóiratok” folytonos „elenyészé-sének” okán gondolkodik.⁴³ A Szemere-beszámolóban szereplő Sobri-kultuszra az 1947 őszén párizsi diplomáciai szolgálatba készülő Szabó Zoltán is felfigyelt: odakinn nem ismernek bennünket.⁴⁴ Szemere így méltatlankodott: „a Sobri név még mindig jelszó. Nincs ember Párizsban, ki nem ismerné a *magyar rablót*, s azt hiszik, többektől hallám, a haramia nálunk úgy terem, mint eső után a gomba. Egy Sobri-Vaudeville a Gymnase dramatique-ban sűrűn adatik. Szóval, Magyarország híressé lett, fényét Sobritul kap-jal!”⁴⁵ Jelekpes, amit Szemere itt észrevesz, s hogy Szabó Zoltán több mint száz esztendő múltán is idézi, azt jelenti: szimptomatikus lelet, amely a bennünk élő folyamatos és gyakran görcsös kérdést teszi fel: milyen a hírünk a világban.

2.2.4. Eötvös József

„Ma reggel Eö... az Athenaeum hirdetésével lepott meg” – olvashatjuk a fent jelzett nap feljegyzésében.

Eö: Eötvös József, aki Svájc-ból érkezett a francia fővárosba, és Szemeréhez hasonló tervvel, azonos országokat jár be. Sőtér István említi,⁴⁶ hogy hazatérve Eötvös *Svájci útinapló* címmel készült közreadni élményeit, de „Ennek a műnek a kéziratát nem ismer-

⁴⁰ Uo., 169. – Meyerbeer *Hugenották* című operájáról ír.

⁴¹ Uo., 169. – A kiemelés Szemere Bertalané, erre utal jegyzete is: „A francia kormány a három főbb színházat évenként *több száz ezer* frankkal segíti”. Hogy Szemere sokféle szempontból és részletesen foglalkozik a párizsi színházi élettel, s ezzel párhuzamosan hazai hiányérzeteit is említi: „Nekünk vígjátékköltőnk is hiányzik”, az bizonyára azzal magyarázható, hogy 1837-ben, október 4-ei útira indulása előtt nem sokkal, augusztus-ban nyílt meg a Pesti Magyar Színház. Így a színház feladata, programja, működése körül kialakult hazai viták, küzdelmek emléke és kérdései elkísérték az úton Szemere Bertalant.

⁴² Uo., 174.

⁴³ Uo., 179–188.

⁴⁴ SZABÓ Zoltán, „Magyarország Sobri karján” = Sz. Z., *Hazugság nélkül*, kiad. KENEDI János, szerk. MARKWART Ágnes, jegyz. GYURGYÁK János, Bp., Héttorony, é. n., I–III, II, 408–413.

⁴⁵ SZEMERE, i. m., 222.

⁴⁶ Uo., 470–471.

jük.”⁴⁷ Sőtér hozzászözi: Eötvös valamennyi ezt követő írása „mintha egyazon útinapló kidolgozott részletei lennének, mely útinapló természetesen nem csupán Svájcra szölt volna.” Ebben a sorban látja⁴⁸ *A Karthausi* című regényét is, amelyet Eötvös az 1837. őszi hazatérést követően kezdett írni. Ha például a regény⁴⁹ leírásait vizsgáljuk, szinte naplószerűen, személyes élményként idéződik meg Párizs, ahogyan az utazó előtt a ködfelhőből kibontakozik a város, „az agg Notre-Dame, a Pantheon, s az invalidok háza”, de gondolatmenete már érkezés előtt továbblép a befogadói élményen: „Párizs nemcsak főváros, Párizs Franciaország, s a kívánság, mely e hon polgárát oda hívja, erős, mint a honvágy.” Eötvösnek Párizs már nem jelent olyan mintát, mint utazó társainak. Gángó Gábor⁵⁰ Sőtér István nyomán elemzi *A Karthausi* világát,⁵¹ s megállapítja: „Eötvös számára Lajos Fülöp korának morális válságát és a szabadversenyes kapitalizmus minden társadalmi ellentmondását Párizs testesíti meg.” Idézi a Père Lachaise temetőbeli képet, amelyben a leírás és a reflexió összefonódik: „menj kedvesed sírjához, s örülj, hogy meghalt, s nem látta korunknak romlottságát.”⁵²

Szemere Bertalan párizsi napjainak vége felé látogat el a Père Lachaise temetőbe, leírásában hazagondolva az otthoni sivárságot panaszoja: „Külföldön sírkertek vannak, nálunk temetők.” A hazai kopárság, gondozatlanság tényeit sorolva megállapítja: „Nem merném állítani, hogy ennek oka érzéshiány, de tagadhatatlanul ízlés és tevékenységhiányra mutat.”⁵³ Ízlés- és tevékenységhiány: Szemere európai utazásának, Franciaországlátásának kulcsszavai ezek: a hazához köthető élmény módozatait, a hasznosítható tanulságokat és a cselekvés, a javítás lehetőségét kutatja. Ő maga így fogalmazza meg Európa-járásának lényegét: „Hogy a tárgyakat tisztán lássuk, azokat bizonyos távolságban kell tekintenünk. Innét tisztábban látom hazám viszonyait; úgy tekintem Magyarországot, mint egy darab agyagot a fazekas kezében, még semmi, de mindenné képezhető [...]. Nálunk élet és elv külön van, itt elv és élet egy.”⁵⁴

2.2.5. Szalay László, Irinyi József, Erdélyi János és a többiek

Szalay László 1838 októberében érkezett Párizsba azzal a reménnyel, hogy „az academia elnökeiktől engedelmet fogok nyerni hosszabb itt mulatozásra.”⁵⁵ A „mulatozás”

⁴⁷ *Uo.*, 471.

⁴⁸ *Uo.*, 471.

⁴⁹ EÖTVÖS József, *A Karthausi = Budapesti Árvízkönyv*, I, Pest, Heckenast Gusztáv, 1839.

⁵⁰ GÁNGÓ Gábor, *Eötvös József az emigrációban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999 (Csokonai Könyvtár, 18).

⁵¹ *Uo.*, 186–197.

⁵² *Uo.*, 188.

⁵³ SZEMERE, *i. m.*, 208. – Ő Père La Chaise-nek írja.

⁵⁴ *Uo.*, 131–132.

⁵⁵ SZALAY László *Levelei*, szerk. SZ. G., é. n., 77. – A Bevezetés végén olvasható „1912. november hó 8-án” alapján feltételezzük a kiadás dátumát. Az Akadémia akkori elnöke gróf Teleki József és gróf Széchenyi István.

persze nem a mai értelmében szerepel. Öntudatosan írja Szalay, hogy tanulni akar, folytatni azt a tudományos munkát, amelyet Petrovics Frigyes ügyvéd gyűjtött 1833-as párizsi útja során Magyarország történetéhez kapcsolódva.⁵⁶ Szalay leveleiből kitűnik, hogy Párizs nevezetességei nem ejtik ámulatba. A színház iránt érdeklődik, de a leszűrhető tapasztalatokra figyel, nem vesztegeti párizsi életét fölösleges szórakozásokra. Örül Victor Hugo új darabjának, s annak, hogy a *Ruy Blas* verselése visszatér a „classical traditiohoz”.⁵⁷ A társasági élettől azért nem fordult el, mert a Toldy Ferencnek címzett, már Münchenből keltezett levelét azzal kezdte, hogy: „Párisi barátaim és ismerőseim annyira lefoglaltak a’ köztök töltött utolsó napokban, hogy idő sem maradván levélírássra, csak most szakíthatok időt.”⁵⁸ Ebben a franciák tájékozódásával kapcsolatban megjegyzi: „A’ francia, a’ francia író is, annyit tud a’ külföldről ma, amennyit 150 évvel ezelőtt Boileau és Racine. A’ Journal des Débats csak minapában szólott egy holttestről, melyet a margitszigeti municipalitás a’ pesti püspöknek átküldvén, a’ pesti cathedralis templomban tétetett le ideiglen”. Jelentéktelen hír, de tünetértékű. Majd éppen Szalay és Teleki László későbbi sorsában láthatjuk, hogy az otthon történtek hiteles tudósítása és képviselése a nagyvilágban, s éppen Párizsban milyen fontos lehet a hazának.

Ahány utazó, annyi „kém”, s annyiféle irányból és céllal érkezik Franciaországba és különösen Párizsba. Szalay László az Akadémia gyűjteményét gazdagítandó kutat, Brunszvik Teréz, az első magyar óvodák alapítója Európát járja, hogy megismerje a pedagógia legújabb irányzatait, s hazajöve hasznosítsa a tapasztalatokat. Nagynénjével tart Teleki Blanka és Teleki Emma is, párizsi szalonokban vendégeskednek 1839 január–márciusában. Családja körében többször is találkozunk az ismert népbarát De Gerando báróval. S már az első találkozás alkalmával egymásba szeret az ifjú báró, Auguste és Emma. S hiába a De Gerando család tiltása, praktikái, a két fiatal 1840. május 14-én Párizsban a Madeleine templomban örök hűséget fogad egymásnak, s egy hónappal később Erdélybe, Emma családi birtokára utaznak.⁵⁹

Szemere Bertalan naplója *Utazás külföldön* címmel először 1840-ben jelent meg, ma is tekintélyesnek mondható 2400 példányban, majd 1845-ben látott napvilágot⁶⁰ bővített, színesebb változata. Mint Steinert Ágota megjegyzi: „A reformkori fiatalság számára ez a könyv alapvető olvasmányélménnyé vált.”⁶¹ Szerinte Szemere Bertalan könyve sokakat bátorított Európa és Franciaország felfedezésére. Fenyő Istvánnal egyetértve úgy véli, ezt a folyamatot Pulszky Ferenc 1837-ben németül és 1839-ben kiadott európai úti vázlatai indították el: „Az ő gondolatébresztő tájékoztatása nyomán kezdődik meg a kitűnő magyar tehetségek nyugatra rajzása: Szemere Bertalan, Trefort Ágoston, Gorove

⁵⁶ Vö. *uo.*, 77, 2. jegyzet.

⁵⁷ *Uo.*, 80.

⁵⁸ *Uo.*, 85.

⁵⁹ RUBIN Péter, *Francia barátunk, Auguste de Gerando (1819–1849)*, Bp., Akadémiai, 1982 (Irodalomtörténeti Füzetek, 105), 15–24. – Ugyancsak részletesen foglalkozik a kérdéssel és a család történetével BAJOMI LÁZÁR Endre, *Teleki Emma életéről és műveiről* = B. L. E., *Arpadine*, Bp., Szépirodalmi, 1980, 90–149.

⁶⁰ SZEMERE, *i. m.*, 441.

⁶¹ *Uo.*, 441.

István, Tóth Lőrinc, Erdélyi János, Irinyi József és mások útjegyzeteik megjelentetését mind Pulszky példaadása után határozták el.⁶² Mások e hatások nélkül, tanulmányútra vagy éppen érvényesülést, megélhetést remélve indultak Párizsba. Például Gruby Dávid (1810–1898) orvos, aki szakmai elismertsége ellenére nem kapta meg Bécsben az adjunktusi állást, így egy ott tartózkodó francia orvos javaslatára kereste és találta meg hivatásának örömet Párizsban. A franciák csodadoktornak tartották, kalandos személye igen népszerű volt és nagy tiszteletnek örvendett a párizsi magyarok körében is, gyakran felbukkan majd naplóikban, leveleikben.⁶³

Irinyi József 1842-es európai útjáról szóló beszámolója magyarul nem is, csak német nyelven jelenhetett meg 1846-ban.⁶⁴ Lelkesülten sorolja Párizs érdemeit, „Páris tárháza és menedékhelye mindennek, ami szeretett, tisztelt, csodált, irigyelt avagy üldözött.”⁶⁵ Kevés élményéről számol be, így más utazók naplójával összevetve reflexióinak forrásáról ritkábban értesülhetünk. Leggyakrabban a francia forradalom eszméinek eleveenségét dicsőíti. Okkal írja Fenyő István: „Nála az élménynek, benyomásnak alig jut szerep, s a munka készülése során egyre kevesebb: annál több a tennivalókról, feladatokról való eszmélkedésnek, a külhoni helyzet és a »csúnyácska« haza állapotai közti összehasonlításnak.”⁶⁶ Az említett szemlélet jellemzi például a francia és a magyar országgyűlés összevetését,⁶⁷ beszélget egy „ó” gondolkodású francia nemessel,⁶⁸ egy nagy fejezetének címe: *A pártok állása Franciaországban*,⁶⁹ sorra ismerteti a sajtótermékeket, értekezik „A helyhatósági szerkezet hiányáról Franciaországban.”⁷⁰ S bár a szerző érzékeli Lajos Fülöp korszakának romló jeleit, azokat az ellentmondásokat, amelyek Eötvöst már keserűséggel töltötték el, de továbbra is hisz a forradalom eszméiben: „Én a forradalom szörnyetegeiben csak a legderekből elveket megfertőzést, s nem magát az elvek helytelenségét látom bizonyítva lenni. A kihágások csak mellékes dolgok valának, melyek akárminő borzasztók voltak is, nem képesek az elveket, a földolgot elhomályosítani”, mondja „ó” nemes beszélgető társának.⁷¹ Irinyi példamutató önzetlenséggel egyengeti honfitársai párizsi útjait. Úti beszámolójában nem említi, de tudjuk, hogy az idősb Dumas-val jó kapcsolatba került. Ennek köszönhetően Pestre hazatérése után, amikor Egressy Gábor párizsi útra készült, ajánló sorokat írt, hogy színészbarátja felkereshesse a francia író: „Nous vous attendons toujours à Pesth”, olvashatjuk Irinyi Dumas-hoz írt

⁶² Vö. FENYŐ István, *Pulszky Ferenc kiadatlan párizsi útinaplója 1836-ból = Eszmei és irodalmi találkozások: Tanulmányok a magyar–francia irodalmi kapcsolatok történetéből*, szerk. KÖPECZI Béla, SÖTÉR István, Bp., Akadémiai, 1970.

⁶³ Vö. Bernard LE CALLOC'H, *Csodadoktor Párizsban*, *Lege Artis Medicinae*, 2000/10, 822–828.

⁶⁴ IRINYI József, *Német-, Francia- és Angolországi úti jegyzetek*, kiad., tan. FENYŐ István, Bp., Argumentum, 1998.

⁶⁵ *Uo.*, 49.

⁶⁶ *Uo.*, 257.

⁶⁷ *Uo.*, 77–78.

⁶⁸ *Uo.*, 82–89.

⁶⁹ *Uo.*, 89–116.

⁷⁰ *Uo.*, 127–170.

⁷¹ *Uo.*, 88.

levelében.⁷² Dumas egyébként szívesen fogadja a magyarokat. Ennek egyik eredője Liszt Ferencsel való mély barátsága. Tudjuk, hogy leveleztek, de Dumas is megemlékezik róla emlékirataiban: az 1831-es kolerajárvány idején, a napi munka után a veszély feledésére összegyűlt a baráti kör, s egymást szórakoztatták: „Liszt, qui jamais ne se faisait prier un seul instant, frappait de toutes ses forces sur un mauvais piano qu’il injurait tout en le mettant en canelle...”⁷³ Dumas magyarok iránti rokonszenve mellett talán az is jó ajánlólevél, hogy Egressy darabjait játssza a Nemzeti Színház és általa Dumas pesti publicitása is erősödhet. (Petrichevich Horváth Lázár, a Honderű szerkesztője 1845-ös párizsi látogatásáról beszámolva szintén említi Dumas-val való találkozásait.)

Erdélyi János európai útja során 1844 „nyárutó”-ján érkezett a francia fővárosba.⁷⁴ Őt nem a tájékozódás nyugtalansága, hanem családi gyász indította útra. Mint T. Erdélyi Ilona írja: „de ahogy távolodott hazulról, úgy változott át a sors üldözte férfi politikai reformutazóvá, aki mindenütt hazai szemmel vizsgálódott: mivel segíthetné, gyarapíthatná népét és országát.”⁷⁵ A színház az ő párizsi napjaiban is fontos esti esemény, már első levelében részletesen beszámol a Théâtre Français nézőtéri szokásairól.⁷⁶ De az irodalomról, „A társas életről”, „A Francia Akadémia közgyűlése”-ről is olvashatunk beszámolókat, amelyek „Édes Imrém” megszólítással levélformában íródtak.⁷⁷ Tár-gyunkban különösen érdekes a *Magyar mesterlegények. Liszt tanítványa. Sáro Fáni* című, amely 1844. „őszutó elején” íródott. Így kezdi: „Mesterlegény-hazánkfiairól esvén szólanom, meg kell jegyeznem, hogy ők itt semmi egyesületben nincsenek [...] Ők még mind kevesen vannak arra, hogy társaságot képezzenek, mi talán külföldön hamarabb meglehetne, mint otthon, mert itt a nagy idegen világ összetartást parancsol; s fél- vagy negyed- vagy nyolcadrész műveltséggel, élet- s világismerettel vetődve e »Pokol-Páris-ba«, mint a vademberek, csupa félelemből is, hogy rá ne szedessenek, szeretik egymást, s meg van bennök az a kegyes érzés, ha valamelyik beteg vagy szűkölködik, mindent elkövetnek egymásért.”⁷⁸ Hosszabban idéztük Erdélyi sorait, mert elsőként és alapvetően veti fel és fogalmazza meg azon társadalmi, emberi, lélektani gondokat, amelyek az elkövetkező évtizedektől a 20. század végéig az emigráns-sors egyéni, közösségi és szervezeti kérdéseit érintik. De a korábbiakra is utal, hiszen a Mikes Kelemen leveleiben feltárulkozó mikroközösség mindenkor lélektani és társadalmi drámája ismétlődik majd századokon át. Levelének további részében egy elhalálozott mesterlegény sorsát említi Erdélyi: a Montmartre lábánál magyar nyelvű sírfelirattal és szentbeszéddel temették el társai. Azt írja Erdélyi, hogy három éve érkeznek magyarok „műhelyt keresni. Számok rámege a százötvenre. Legtöbb szabó, szűcs, aztán asztalos s egyéb. A szabók igen poli-

⁷² FODOR Erzsébet, *Idősb. Dumas Sándor és a magyarok*, Pécs, Kultúra Ny., 1938, 33. – „Mi mindig várjuk önt Pesten” (fordítás tőlem).

⁷³ Alexandre DUMAS, *Mes mémoires*, Paris, 1898, IX, 163. – „Liszt, aki soha egy pillanatig nem kérte magát, teljes erejéből püfölt egy rossz zongorát, s átkozta, miközben aprófáá hasogatta” (fordítás tőlem).

⁷⁴ ERDÉLYI János, *Úti levelek, naplók*, vál., szerk., tan. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Gondolat, 1985.

⁷⁵ *Uo.*, 23.

⁷⁶ *Uo.*, 176–180.

⁷⁷ Vahot Imre, a Pesti Divatlap redaktora, aki Erdélyi János távollétében szerkesztette a lapot.

⁷⁸ *Uo.*, 199.

tizálnak.”⁷⁹ Vállas Antalt, a reformkor ismert mérnökét említi Erdélyi, aki az előző év nyarán Párizsban járt, „s a magyar iparegyesület nevében szólott hozzájuk, ezek a jó fiak valami politikai lépést gyanítottak az egész eljárás alatt, mintha Vállas kém lett volna.” Nem elemzi, talán még nem is elemezheti Erdélyi az emigráns-pszichózis egyik súlyos torzulását, a gyanakvást egymás iránt. Most még összetartóak az ifjú magyar mesterlegények, de a szabadságharc után, s a következő másfél évszázadban, ahogy a világ más országaiba vetődött magyaroknál, úgy a párizsi és a franciaországi honfitársak társadalmi kapcsolataiban sem szűnik az egymás iránti kétely, amelyet persze koronként változóan a hazai vagy éppen a külföldről irányított titkosrendőrségek is szítottak és provokáltak.

Tárgyalt levelének második témájaként Erdélyi János a párizsi magyarok köréből „néhány műzsónövendék”-ről ad hírt. Magyarok társaságában „a kis Sára Jóska is megjelent köztünk hegedűjével; szivarra gyújtott, s magyar dalokat játszott igen szépen. Ezt a kis barna fiút Liszt taníttatja”.⁸⁰ Ez is jele annak, hogy Liszt 1838 márciusában a pesti árvíz fölötti megrendülésében egy életre hazatalált. Ragaszkodásának egyik jeleként vállalta a tehetséges magyar cigánygyerekek párizsi taníttatását.⁸¹ Lisztnek alighanem jelentős szerepe volt abban az úri szalonokban romantikussá szepített cigánymuzsikuskultusz kialakításában, amely a 19. század második felében egyre erősebben jelentkezett Franciaországban, később pedig nyaranta a tengerparti üdülőhelyeken.

Az Erdélyi János levele címében említett Sárny Fáni táncot tanult Párizsban. Bár jó mesterhez járt, és „Kora éppen alkalmas tanulásra”,⁸² de Erdélyi aggódik: „Egy szegény, egy védtelen leányka!”

Ahogy elődei, Erdélyi János is leírja a francia törvényhozási és politikai életet, s újra és újra visszatér a színházi élethez. 1845. január 1-jén az újévi szokásokat ismerteti, megemlítve Egressy Gábort is.⁸³ Macready Hamlet-alakításáról ír nagyon szemléletesen

⁷⁹ Uo., 199.

⁸⁰ Uo., 200.

⁸¹ LISZT Ferenc, *Des Bohémiens et leur Musique en Hongrie* (A cigányok és muzsikájuk Magyarországon) = L. F. *Válogatott írásai*, ford., vál., tan. HANKISS János, Bp., Zeneműkiadó, 1959, I–II, I, 491–496. – Bizonyos, hogy arról a fiúról van szó, akiről Liszt is megemlékezik fenti munkájában, Józsi, a cigány néven. Liszt a gyereket Teleki Sándortól kapta hazai „ajándék”-ba. Magához fogadta, de már tapasztalhatta: elrontották a fiút. „Egész lényén a gőg uralkodott. [...] Józsi hamarosan egy kis arszlán lett ismerőseink körében, akiknek erszénye megtisztelte az ő magánkoncertjeit. Így meglehetősen sok pénze volt, s hamarosan megtanulta, el is költeni, mégpedig a legdivatosabb közönnyel és könnyedséggel. [...] Tetszeni vágyása hihetetlen méreteket öltött; a kényeskedésig és a nyegleségig ment.” Liszt Párizsból Spanyolországba utazott, s a fiút rábízta egy Massart nevű hegedűtanárra, aki a Konzervatóriumban tanította őt, de nem sok sikerrel. Liszt azt tervezte, hogy örökre fogadja, de „vademmer” természetének javíthatatlansága miatt letett róla. Továbbra is pártját fogta, Strasbourgba hívta, majd Löwenbergben ajánlotta be egy kitűnő muzsikusként. Aztán Bécsbe hozatta, ahol a fiú testvérével és bandájával találkozott. Nem sokkal később „Józsi és a banda együtt tűntek el; a várost is elhagyták, hogy minél előbb bemutassák az elveszett gyermeket a törzs vajdájának.”

⁸² ERDÉLYI, i. m., 200.

⁸³ Egressy egy évvel korábban, 1843 őszétől 1844 tavaszáig tartózkodott Párizsban.

sen.⁸⁴ 1845 márciusában a Savojába induló Erdélyi Jánost „Báthory József, Párisban lakó atyámfia”⁸⁵ kísérte a gyorskocsiállomásra. Egyedül zötykölődve a batáron hét hónapnyi párizsi tapasztalatait összegzi: „örülök azon tapasztalásomnak, hogy e város és vele egész Franciaország, minden balvédelem dacára is nyert előttem úgy *erkölcsileg*, mint *polgárilag*. Sehol sincs több téve egyesek és az álladalom részéről az emberiség javára, sehol nincs több áldozva művészet és tudomány előbbvitelére, sőt el lehetne mondani, hogy az embert, a polgári társas embert a föld egy nemzete sem becsüli annyira, mint a francia, s éppen ez oka annak, miért kelle éppen ott kiütni az emberiség jövőjét elhatározó forradalomnak.”⁸⁶

Párizs tehát eszmei, államszervezési, gazdasági téren példákkal, inspirációkkal szolgált a hazai társadalom jobbítására szervezkedő magyar reformer utazóknak. De akik nem mehettek, azok is Párizsra figyeltek, s olvasmányaik mellett épp az utazók tudósításai, cikkei, könyvei, kávéházakban, baráti társaságokban elbeszélte élményei forrásították az elméket és a szíveket. Petőfi Sándorét például, aki vonzódását nemcsak szavakban fogalmazta meg, hanem szobájának berendezésében is. Lakótársának és barátjának, Jókai Mórnak a leírásából ismerjük: „Szerény bútorzat; legbecsesebb a könyvtár, csupa díszkiadású művek, acélmetszetekkel, Béranger, Hugo Victor, Heine művei, a girondisták története, Shakespeare, Ossian, Byron és Shelley. Falain körül remek kömetszetű képei a francia forradalom kiváló alakjainak, de azok közt nemcsak Madame Roland volt ott, hanem Corday Sarolta is. Ez volt az egyedüli fényűzése.”⁸⁷

3. A Párizsi Kölcsönösen Segélyző Magyar Egylet megalakulása

Erdélyi János Párizstól búcsúzva ismét megemlíti a magyar mesterlegényeket és pártfogójukat, Báthory Józsefet: „többnyire valamennyinek ő szerez műhelyt, s ezáltal kereseti módot, tökéletesedési gyakorlatot Párizsban, hová a világ minden tájékáról naponként ezrével ömlik a bevándorlók sokasága, kiknek mondhatni, *előbb kell munka, mint kenyér*, mert a dolgozó kéz sohasem hiányzik elannyira, hogy e nép szerint a közigazgatásnak semmi nagyobb feladata, mint munkát teremteni a kézműves osztály számára.”⁸⁸ Amikor Táncsics Mihály 1845 nyarán Belgium felől szigorú motozás után Párizsba érkezik, őt is Báthory József kalauzolta.⁸⁹ Két hétig tartózkodott a világvárosban, talál-

⁸⁴ Erdélyi azért is idézte Egressyt, mert 1839. november 16-án a pesti Magyar Színház előadásában látta Hamlet-alakítását. Vö. EGRESSY Gábor *Válogatott cikkei (1838–1848)*, vál., jegyz., tan. KERÉNYI Ferenc, Bp., Magyar Színházi Intézet, 1980 (Színháztörténeti Könyvtár, 11), 173.

⁸⁵ ERDÉLYI, i. m., 223, 481. – Báthory József Törökországba emigrált magyar szülők gyermekeként orosz katonai iskolába járt, a lengyel szabadságharc katonája lett, majd bujdosni kényszerült, így került a francia fővárosba. A párizsi magyar kolónia vezető egyénisége lett.

⁸⁶ *Uo.*, 224.

⁸⁷ JÓKAI Mór, *Petőfi emléksobránál*, Koszorú, 1882, VIII, 398.

⁸⁸ ERDÉLYI, i. m., 223.

⁸⁹ TÁNCICS Mihály, *Életpályám*, Bp., Magvető, 1978 (Tények és Tanúk), 231. – Báthoryról Táncsics más adatokat is közöl, mint Erdélyi János: „ő mégis inkább magyar származású, habár közvetlenül Lengyelorszá-

kozott Étienne Cabet ellenzéki képviselővel, a Populaire szerkesztőjével, akivel latinul beszélgetett.⁹⁰ Fájdalmasnak érezte Táncsics, hogy Cabet a magyar nyelvet a szláv nyelvcsaládba sorolta. Örömet az jelentett számára, hogy „Párizsban várakozásomon fölül sok magyar mesterlegényt találtam, s minden oldalról azon öröndes tudomást meríthettem róluk, hogy igen munkások, megbízhatni bennük. Gyűlhelyük a Dänemark-kávéház volt; odajáratták magyar hírlapjaikat.”⁹¹ Vállas Antalra még gyanakodva tekintettek a párizsi mesterek, de Táncsics Mihály bátorítására az Opera közeli kávéházban „szabályszerű magyar egyletté alakultak”⁹² 1846. szeptember 13-án.⁹³ Azt is írja Táncsics, hogy „A résztvevő tagok sorát emlékül az én nevemmel kezdték meg”,⁹⁴ és első elnöknek Bucsánszky Bertalant választották. Az egylet tulajdonképpen azt a gondolatot jelölte célként, amit Erdélyi János „az összetartás parancsa”-ként fogalmazott meg. Célkitűzéseik: a sorsüldözött honfitársakon való segítség, „a szellemi szegénység” fölötti gondoskodás, továbbá: „minden gátlás nélkül összejöhetni.”⁹⁵ Kezdetben a királyi hatóságok érthető gyanakvással figyelték az egylet működését, hiszen a hatalmas bevándorlási hullám lazította a francia társadalmat és a párizsi társadalmi életet. A külhoni mesteremberek, gyári alkalmazottak jelenléte növelte a megélhetési feszültségeket. Egy-egy nemzetiség, így a magyarok egylete is már szervezkedés, ami ugyan önvédelmi, önmegtartó szándékkal jött létre, de akarva-akaratlan francia belpolitikai tényezővé is vált. Ahogy Erdélyi is írta: „A szabók igen politizáltak.”⁹⁶ Az egylet feladatának tekintette, hogy a Párizsba érkező kézműveseknek munkát szerez, ha végsőképp nem sikerül, tíz frank útiköltséget biztosít a hazautazásra. A szervezet hazai újságokat járatott, könyveket kölcsönzött, a tagok hazafias feladatuknak tekintették, hogy a magyar művészek párizsi vendégszereplésén megjelenjenek. Az alapítás körüli időkben felvetődött a hivatalos nyelv kérdése; néhányan a németre voksoltak, de leszavazták őket. 1848 januárjában 48 tagot számlált az egylet, ez igen csekély létszám, a korábbi útinaplókban említett több száz magyar „mesterlegény” párizsi jelenlétéhez képest.

ból szakadt ide.” Vélhető, hogy Báthory a korábbi múltjáról nem beszélt Táncsicsnak, aki viszont közelről látta megélhetését: „Egész raktára volt a szebbnél szebb ruhafélékből, mert igen előkelő, vagyonos úri emberek is megfordultak nála, kik a mindennemű divatárusokat oda rendelték, újra öltöztek, ami pedig előbb rajtuk volt, azt Báthorynak hagyták. Egyebek közt Teleky Sándor grófról, az én egykori növendékemről is beszélt nekem Báthory.”

⁹⁰ Étienne Cabet *Utazás Ikáriában* című utópista regénye, a kommunista állam álma, amelyben mindenki boldog, Petőfire is hatással volt, Vasvári Pál fejezeteket olvasott belőle a Pilvax összegyűjtéseiben.

⁹¹ TÁNCICS, *i. m.*, 233.

⁹² *Uo.*, 233.

⁹³ *Párizsi Kölcsönösen Segélyező Magyar Egylet (1846–1986)*, írta, szerk. SZABÓ M. László, Bp., Delta, 1968. – Szóbeli emlékezésekből és írásos dokumentumokból állt össze a könyv, de az író-szerkesztő nem jelzi egy-egy adata forrását. További rövidített jelölésünk: *PKSME*.

⁹⁴ TÁNCICS, *i. m.*, 233.

⁹⁵ *PKSME*, *i. m.*, 4.

⁹⁶ ERDÉLYI, *i. m.*, 199.

4. A forradalomban

A februári párizsi forradalomról hiteles magyar beszámolókat ismerünk. Dobsa Lajos, aki „Megvált a színésztől és külföldre utazott, hogy ismereteit mélyítse”,⁹⁷ Párizsban élte át a történeteket. Február 22-től krónikás részletességgel és élvezetes stílusban írta le a királybuktatás óráit és napjait.⁹⁸ Garay Antal, *Az obsitos* szerzőjének, Garay Jánosnak az öccse, 1844-ben asztaloslegényként érkezett Párizsba, 1847. november 4-én Tárogató címmel kézzel írott lapot indított kint dolgozó honfitársai tájékoztatására. A Tárogató február 6-i számában tudatta a magyar egylet létszámát is: az 1846–1848 januárja közötti időszakban 73 rendes tagot és 6 tiszteletbeli tagot tartottak nyilván.⁹⁹ Február 24-én maga is beállt a polgárórségbe, a Tuileries és a Palais Royal ostromát szemtanúként írta le. A király déli 1 órakor menekült el a palotából, „Délután 2 órakor a trónteremben füstölő puskával ültem bele a trónusba, amely néhány perc múlva kirepült az ablakon. Egy darabka vörös bársonyt hoztam haza magamnak e nap emlékére!”¹⁰⁰ 1848. február 25-én pedig megszületett a Francia Köztársaság. Garay Antal a Tárogatóban április 2-án még beszámolt a hazai forradalmi márciusi napról, amely a párizsi magyaroknak is emlékezetes nappá vált. „Ezen nap történt, hogy mi, itt Párizsban létező magyarok, a francia köztársaságnak tisztelegve, a magyar háromszínű zászlót átnyújtottuk. [...] Két órakor sereglett egybe a magyarság, [...] a zászlót vivők attilában, kalaposan, s kardosan voltak [...] A küldöttséget üdvözlé Lamartine lelkes szavakkal, s örömét jelenté ki [...] »Ha visszatértek szép hazátokba, mondjátok meg társaitoknak, hogy Franciahonban annyi jó barátot számíthatnak, mint amennyi polgár van Franciahonban.«”¹⁰¹ Dobsa Lajos szintén tanúja volt a jelenetnek, ő azt is tudja, hogy „jól is fogadott a nép, legjobban mondhatnók, mindnyájuk között, csupán a mi küldöttségünket rajzolták le a francia lapok.”¹⁰² Azt is tudjuk, hogy tizenkét atillás magyarból állt a delegáció, amelyet Hugó Károly vezetett, és a Lamartine külügyminiszternél való találkozót követően a Júliusi oszlopnál (Bastille tér) elénekelték a Szózatot.¹⁰³ Hugó Károly a Pesti Divatlapban számolt be az eseményről, s megírta, hogy mintegy háromszáz magyar, jobbára atillába öltözve végigvonult a boulevard-okon is, s a Marseillaise-t énekelték, éltették Magyarországot és a francia köztársaságot.¹⁰⁴ De a fent idézett Tárogató azt is megemlíti, hogy „Erősen beszélík, hogy minden idegeneknek el kell hagyni Parist, és egész Franczia Országot, többen

⁹⁷ *Színművészeti lexikon*, szerk. SCHÖPFLIN Aladár, Bp., Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete, 1930, I–IV, I, 363.

⁹⁸ DOBSA Lajos, *Az 1848. évi francia forradalom*, Pest, Beimel, 1848, 49–52.

⁹⁹ GARAY Antal, *Párizsi és hazai forradalmi emlékeim: 1848–1849*, Gyoma, Kner, 1914, 26. – Garay Antal 86 éves korában, Ákos fia biztatására írta meg emlékeit.

¹⁰⁰ *Uo.*, 8–11

¹⁰¹ *Uo.*, 14–15; vö. Henri TOULOUZE, *Lamartine et les Hongrois de Paris en 1848 = Bicentenaire de la naissance de Lamartine (Actes de colloque, Mâcon, 11–13 octobre 1990)*, Mâcon, 1991, 293–300.

¹⁰² DOBSA, *i. m.*, 52.

¹⁰³ *PKSME*, *i. m.*, 5.

¹⁰⁴ Pesti Divatlap, 1848, 16. sz.

magyarjaink közül, kik örökre itt szándékoztak maradni, félve várják azon időt, a' mely nekik parancsolni fogja (hogy szeretett hazájokba' vissza térjenek)".¹⁰⁵

Garay János levélben hívta haza öccsét, aki egy gondjaira bízott, Kossuthnak címzett levéllel júliusban gyalog indult haza, mert otthon „nagy szükség van jó magyar karokra.”¹⁰⁶ De hazatért Dobsa Lajos is, az év végén már hadszervező kormánybiztossá nevezték ki. Indultak haza sokan a magyar egyletiek közül is, hogy a haza és a szabadság szolgálatába álljanak. Gruby Dávid, aki kutatóorvosként már jó nevet szerzett és 1848. május 6-án megkapta a francia állampolgárságot is, szeptemberben megkereste a rue de la Paix-i lakásán Teleki Lászlót, s elmondta, hogy szerény jövedelme folytán pénzzel nem tudja támogatni a szabadságharcot, de hazatér és beáll önkéntesnek. Így is történt, kilenc hónapon át küzdött Bem seregében, és meg is sebesült, majd Világos után visszatért Párizsba.¹⁰⁷

Említettük Teleki László nevét. Miközben a párizsi magyarok hazafelé tartottak, a diplomaták ellenkező irányt vettek, a magyar vezetés nemzetközi téren igyekezett elfogadtatni magát. Már tavasszal felmerült a terv, hogy a kormány Lamartine-nal vegye fel a kapcsolatot. Erről a párizsi La Réforme 1848. május 12-i száma tudósított.¹⁰⁸ E megbízatással érkezett Párizsba Szalay László június 23-án, éppen a hamar levert munkásfelkelés kirobbanásának napján. S még aznap a külügyminisztériumban illetékesekkel akart találkozni, de: „Azt mondták, hogy mióta a' lázadás tart, 's mióta a' nemzeti gyűlés *permanentiában* van, a' minister urak folyvást assembléében vannak [...] tenger baj között végre sikerült a' gyűlés' palotájához érkezni. Körülfogtak.”¹⁰⁹ Szalay Lamartine-t kereste, illetve Victor Hugóval szeretett volna beszélni, de a felfokozott párizsi helyzet miatt egyikükkel sem sikerült találkoznia a Nemzetgyűlésben. Útjának eredményét nem ismerjük. Végleg hazatér, őt szeptember 8-án Teleki László követi a magyar kormány hivatalos megbízottjaként. Hogy a francia hivatalosság és közvélemény helyesen tájékozódjon a magyarországi változásokról, Boldényi József, kereskedő, aki korábban otthon ifjú Szabó Pálként volt ismeretes, fel nem derített pénzügyi forrásból 1848. július 29-én La Hongrie címmel hetilapot indított, amely két szám után megszűnt, majd La Hongrie en 1848 címmel újra kísérletezett, ez a lap négy számot élt meg.¹¹⁰ A La Hongrie De Gerando sugalmazására a magyarság európai hivatásáról cikkezett, s egy felhívást tett

¹⁰⁵ GARAY, *i. m.*, 16.

¹⁰⁶ BAJOMI LÁZÁR, *Arpadine*, 59. jegyzetben *i. m.*, 21.

¹⁰⁷ LE CALLOC'H, *i. m.*, 7.

¹⁰⁸ KOVÁCS Endre, *Szabadságharcunk és a francia közvélemény*, Bp., Akadémiai, 1976, 108.

¹⁰⁹ SZALAY, *i. m.*, 125. – Bárány Eötvös Józsefhez június 26-án írott levél.

¹¹⁰ Boldényi máskor Boldiniként, Boldinyiként szerepel a párizsi körökben. Az emigráció ellentmondásos figurája. A fenti példák is mutatják, hogy odaadón szolgálja a magyar ügyet, ugyanakkor gyanús pénzügyi manőverek is fűződnek nevéhez. Vélhetően azért változtatta meg a nevét, mert 1846-ban sikkasztás miatt szökött el Magyarországról. Párizsban például tözsdézésével elűztatta Szemeréék vagyonának jelentős részét, majd Amerikába szökött. Vö. SZEMERE Bertalan, *Napló (1849–1861)*, kiad., jegyz. ALBERT Gábor, Miskolc, Felsőmagyarország–Bíbor, 2005, 510; Erzsébet HANUS, *La littérature hongroise en France au dix-neuvième siècle*, Paris–Pécs, A.D.É.F.O.–JPTE, 1996 (Bibliothèque Finno-Ougrienne de l'A.D.É.F.O.), 109–111.

közzé a lengyel–magyar összefogás érdekében.¹¹¹ A magyar ügy párizsi képviselete nehéz volt, mert a francia lapok, továbbá a román, szerb, horvát diplomácia magyarellenességét csak kevesen – Boldényi József, Teleki László, Szarvady Frigyes és Auguste de Gerando – próbálták kedvezőbbre fordítani cikkekben, baráti összejöveteleken, szalonokban, szinte eredménytelenül. Ahogy Sipos Lajos meggyőzően dokumentált, ma is komoly értéket képviselő tanulmányában elemezte: a francia sajtó magyarországi értesüléseit a német sajtóból vette át. A német újságok pedig gyakran bécsi forrásokból dolgoztak. Ez a kétszeres áttétel természetesen torzítással járt, s óhatatlanul magyarellenesen közvetítették a forradalmi eseményeket, „a rebellisek lázadását.”¹¹² Talán csak a német liberális lapok voltak azok, amelyek velünk rokonszenvezve harcoltak a kamarilla manipulációi ellen. Sipos Lajos azt is részletesen ismerteti, hogy francia tudósító nem dolgozott sem Magyarországon, sem Bécsben, ezért vették át a bécsi angol, illetve az olasz, belga, tót, szerb, oláh híradásokat.¹¹³ Ebben a torzított cikkáradatban Teleki László, Boldényi, Szarvady francia nyelvű írásai, tájékoztatói elmerültek, hatástalanok maradtak. Politikai okok is magyarázzák a magyar ügy iránti közömbösséget. Mint az Kovács Endre könyvének *Czartoryski égisze alatt* című fejezetében¹¹⁴ olvasható, a francia kormány titkos jóváhagyásával és támogatásával Adam Czartoryskinak, a lengyel emigráció monarchista párti vezetőjének instrukciói alapján „Belgrádba, Zágrábba és Pestre irányított ügynökök”¹¹⁵ egy délkelet-európai federációs terv kivitelezhetőségéről tapogatóztak és tárgyaltak. A magyarországi ügynökök számára egy *Mémoire sur la Hongrie*-t¹¹⁶ is készítettek, amelyben „Magyarország federatív átalakításának alapvonalait” dolgozták ki. Teleki többször is tárgyalt a lengyel herceggel, és hajlani látszik Czartoryski elképzelésére. De a fő csalódás az, hogy Teleki diplomáciai küldetését a francia kormány nem tekintette hivatalosnak. Odilon Barrot miniszterelnökkel is találkozott, de „hiába magyarázta neki, hogy Franciaországnak is érdeke a független Magyarország létrejötte. A francia politikát »megpuhítani« nem tudta.”¹¹⁷ Kovács Endre, Hajnal Istvánra is hivatkozva úgy látja, hogy Franciaország belpolitikai és nemzetközi helyzetének bizonytalanságai miatt nem támogatta a magyar függetlenségi mozgalmat. Teleki László, aki mellett Irinyi József titkárkodott, ezért is reménykedett a francia kormány bukásában, s kereste a kapcsolatot a baloldallal, mint Apponyi követ írta: „az anarchia pártjával.”¹¹⁸ Apponyi Rudolf egyébként négykötetes emlékiratában¹¹⁹ szinte tudomást sem vesz Ma-

¹¹¹ KOVÁCS, i. m., 113.

¹¹² SIPOS Lajos, *A magyar szabadságharc visszhangja a francia forradalomban 1848–1851 (Bölcsészdoktori értekezés)*, Bp., Országos Gyermekvédelő Liga, 1929, 10.

¹¹³ *Uo.*, 11.

¹¹⁴ KOVÁCS, i. m., 139–256; vö. MISKOLCZY Ambrus, *A legendák varázsa: Jules Michelet kelet-európai mítoszai és a magyar–román párbeszéd a 19. század derekán*, Bp., Universitas, 2000 (Mythologica), 132–138.

¹¹⁵ KOVÁCS, i. m., 240.

¹¹⁶ A röpirat tartalma szerinti fordítás: *Feljegyzés Magyarországról*.

¹¹⁷ KOVÁCS, i. m., 246.

¹¹⁸ *Uo.*, 247. – Apponyi Rudolf gróf, 1826–1848 között a Habsburg-monarchia párizsi követe.

¹¹⁹ *Vingt-cinq ans à Paris (1826–1852): Journal du Comte Rodolphe Apponyi attaché de l’Ambassade d’Autriche à Paris*, Paris, Plon, 1926.

gyarországról, magyarokat alig említ, Kossuth nevét egyszer sem írja le. Ennél is kifejezőbb, hogy a magyarországi forradalmi eseményekről az első, indirekt, bejegyzést 1848. december 1-jén olvashatjuk a *Le National* című lap tulajdonosára, Bastide-ra utalóan: „tandis qu’il proteste auprès des membres du corps diplomatique de son désir de maintenir l’ordre et la paix, il prêche dans son journal la révolte et le désordre.”¹²⁰ Az általa elítélt liberális sajtó adott teret Telekinek, s méltatta 1848. decemberi röpiratát: *La Hongrie aux peuples civilisés*.¹²¹ De Teleki újabb és újabb illúziókban élt. Párizsi küldetésében szinte végig „bízott a francia államférfiakban, politikusokban, kormányban és ellenzékben, ez a bizalom lett párizsi tartózkodásának, kitartásának *raison d’être*-je; enélkül rossz egészségügyi állapotában aligha bírta volna el a párizsi légkört.”¹²² De nem szűnt reménykedni, kereste és szervezte a kapcsolatokat. Liszt Ferenc feljegyzéseiből tudjuk, hogy Teleki Lászlót már Pestről ismerte és becsülte. Így jó szívvel írt neki ajánlólevelet, amelyet a zeneszerző barátnéjának címzett, bizonyára remélve Marie d’Agoult kapcsolatainak segítségét. Liszt Teleki szónoki tehetségét dicsérve megjegyezte: „szava, bizonyos mértékig mindig csak árnya és gyöngye visszhangja nagy és szép lelkének, amelyben a legnevesebb önzetlenség tettei egyesülnek az elveihez való legbátrabb következetességgel.” Annak pedig más magyarok okozta csalódás az oka, hogy Liszt így folytatja: „vajha a vele való kapcsolata kárpótolná néhány más honfitársával való találkozásáért, akiket kevésbé kedvezően kellett megítélnie.”¹²³ Teleki Világos után már csak magánemberként köszönhette meg szavait. Az Assemblée Législative 1849. október 18–19-i ülésén Victor Hugo nagyhatású beszédet mondott az osztrák kormány ellen (amelyet a legtöbb lap közölt), amelyet 22-én a már nem diplomata Teleki szintén személyesen köszönt meg.¹²⁴ A Victor Hugo és családja által szerkesztett lap, az *Événement*, amely a februári francia forradalom eszméi védelmében született, korai hónapjaiban még átveszi az osztrák sajtóvéleményt, s elítéli a magyar „anarchiát” (Kossuth, a „diktátor” és emberei: a „bandája”). De az orosz beavatkozással alapvetően megváltozik a lap hangneme, közli Kossuth Függetlenségi Nyilatkozatát, s összegyűjti az európai manifesztumokat, amelyek Ausztria vérengzése ellen születtek.¹²⁵

Érdemes még szólni a Teleki Emma–De Gerando család sorsáról is. Auguste de Gerando 1848 májusában felesége, Teleki Emma, továbbá gyermekei, Attila és Antonina nélkül Magyarországról Bécsen át (ahol „egy óra hosszát a bécsi francia nagykövetség titkára volt”¹²⁶) Párizsba utazott, hogy francia hazájában segítse a magyar szabadság ügyét. Egészségét nem kímélve írta cikkei, levelezett, és a nagynevű történész Michelet-

¹²⁰ *Uo.*, IV, 203. – „Miközben a diplomáciai testület tagjainál a rend és a béke fenntartásáért protestál, addig újságjában a lázadást és a felfordulást szítja” (fordítás tőlem).

¹²¹ *Magyarország a civilizált népekhez*.

¹²² KOVÁCS, *i. m.*, 15.

¹²³ *Uo.*, 205.

¹²⁴ SIPOS, *i. m.*, 25.

¹²⁵ *Uo.*, 25.

¹²⁶ RUBIN, 59. jegyzetben *i. m.*, 125.

vel¹²⁷ és Edgar Quinet-vel¹²⁸ vitatta meg a magyar szabadságharc melletti szolidaritás lehetőségeit. Lázás munkája legyengítette De Gerandót, Nancyba utazott gyógyulni, pihenni. Huzamos vidéki napjaiban saját tehetetlenségét, a francia kormány közömbösségét érzékelve elhatározta, hogy visszatér Magyarországra. Némi párizsi halasztást követően 1849 júliusában elindult Magyarországra, de hogy a dunántúli küzdelmekben hol és miként harcolt, erről kevés biztosat tudhatunk.¹²⁹ Világos után ő is menekült, de már nem jutott vissza Párizsba. Egészsége végzetesen megromlott; utolsó napjait testvérei, felesége és gyermekei körében tölthette, december 8-án Drezdában elhunyt.¹³⁰ Özvegye és gyermekei még egy kis ideig a Drezda melletti Pirnában tartózkodtak, majd 1850. június végén Párizsba utaztak.¹³¹ De ekkor már az elbukott forradalom sok minisztere, katonai vezetője, bujdosóinak százai siratták a vereséget és keresték Párizsban az újraindítás lehetőségeit.

5. Az emigráció

5.1. Az érkezők

„Rosszul folynak a dolgok itt Európában, mindenütt. Sötét éj, és fagy környezik! Naponta hanyatlunk! Visszasán megyen minden. Úgy folynak dolgaink, hogy nemsokára tatárokká leszünk. La prédiction de Napoléon va s’accomplir. Gyűlölni kezdem az embe-
reket, megcsömörlöttem Páristól!” – írta Teleki László 1850. március 4-én.¹³² Teleki valóban elmenekül Párizsból, mert néhány hónappal később a Rousseau-ról elhíresült Párizs közeli faluból, Montmorencyből adott hírt magáról: „Páriák vagyunk; a törvény oltalma reánk nem terjed ki. Bármilyen jól viseljük magunkat, bármily példás mérséklettel, ha a kormány úgy akar bánni velünk, mint kóborokkal, mint gonosztevőkkel, megteheti bízvást, csúfosan kiűzhet, és senki nem vetheti szemire, hogy törvényt sértett, mert menekültek vagyunk, a menekültekről pedig csak egy törvény szól, az, mely őket a hatalom önkényére bízza. A menekült nem ember. Frankhonban így áll a dolog.”¹³³ A ma-

¹²⁷ Vö. MISKOLCZY Ambrus, *Vonzás és taszítás dialektikája: Auguste de Gerando és Teleki Emma* = M. A., i. m., 188–205.

¹²⁸ TÓTH Béla, *Edgar Quinet és a magyarok*, Debreceni Szemle, 1928. május, 303. – Tanulmányában részletesen tárgyalja a kapcsolatot, s úgy véli, hogy Quinet magyarbarátsága személytelen, s inkább egy nemzetközi érdek védelmezőjeként nyilatkozik meg. De Gerando 1849-es halála után Teleki Emmával és gyermekeivel való barátsága magánjellegűnek minősíthető. Quinet a román függetlenség dolgában személyesebbnek mutatkozik, ami azzal is magyarázható, hogy felesége román volt; RUBIN, i. m., 132. arról ír, hogy Michelet-nek a Collège de France-ban 1849-ben tartott utolsó előadásán a francia hallgatók felálltak és Magyarországot éltették.

¹²⁹ Vö. RUBIN, i. m., 135–144; MISKOLCZY, i. m., 198. – az ő forrása szerint a Bakonyban, Noszlopy Gáspár szabadcsapatában harcolt.

¹³⁰ RUBIN, i. m., 148–149.

¹³¹ Uo., 152–153; ugyanakkor BAJOMI LÁZÁR, *Arpadine*, i. m., 109. szerint Teleki Emma már január 25-én a francia fővárosba érkezett.

¹³² TELEKI László *Válogatott munkái*, kiad. KEMÉNY G. Gábor, Bp., Szépirodalmi, 1961 (Magyar Századok), I–II, II, 48. – „Napóleon jóslata beválík.”

¹³³ Uo., 63–64.

gyar menekültek 1849 őszétől folyamatosan érkeztek a francia fővárosba: az Aradon még többségében együtt lévő kormánytagok, politikusok többnyire Törökország felől, a komáromi vár mentességet kapott katonái különféle kerülőkkel Németország felől jutottak el Franciaországba és Párizsba. A tartózkodási papírokba a „réfugie”¹³⁴ minősítés került be, s ez időleges vagy huzamosabb időre hivatalos igazolást jelentett.¹³⁵

Párizs az emigráns magyarok sorsának szinte teljes spektrumát mutatja. Vannak, akik letelepednek, mint a volt miniszterelnök Szemere Bertalan (1849. november), vagy a kormányában külügyminiszteri és ideiglenesen földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszteri posztot betöltött Batthyány Kázmér, akit távollétében halálra ítélték, s aki kiutahiai (Törökország) internálását követően 1851-ben érkezik Párizsba, s váratlan haláláig (1854) itt él. Mások tovább mennek Angliába, mint például Fülepp Lipót,¹³⁶ aki Krassó megye kormánybiztosa volt a szabadságharc idején, és Szemerével együtt szökött meg a törökországi internálásból. A Párizsba érkezett Szemere-féle szökevénycsoport-hoz tartozott Imrédy Lipót volt mosoni kormánybiztos és Ivánka Zsigmond egykori ipolysági képviselő, de előbbi 1852-ben, utóbbi nem sokkal később amnesztiával hazatérhetett. Lónyay Menyhért, aki pénzügyi államtitkár volt Szemere kormányában, még hamarabb, már 1851-ben visszament Magyarországra. Pulszky Ferenc emlékiratában az emigrációs áramlás társadalmi okait is említette: „Párizsban sokkal több volt a notabilitás, de a közönséges emigránsokat, kik megélhetésüket nem tudták igazolni, nem tűrte a francia kormány; Angolországba küldettek át, s velők nekem gyűlt meg a bajom.”¹³⁷ Néhányan egyenesen az Egyesült Államokba utaztak, de megélhetési gondjuk, balszerencsés magánéletük vagy Európa és a haza iránti ragaszkodásuk visszatérítette őket, és többen rövidebb-hosszabb ideig Franciaországban, illetve Párizsban telepedtek le. Katonák például, aki 1854-ben tér vissza Európába és „egy rheims-i és a bordeaux-i borkereskedőház ügynöke” lesz.¹³⁸ Pulszky egyébként a teljes magyar emigrációt mintegy nyolcszáz személyben feltételezi.¹³⁹ Nem soroljuk leltárszerűen az érkezők, leteleplők és átutazók névsorát. Nyugtalan életet éltek ezekben a hónapokban a Párizsban felbukkanó magyar menekültek: jöttek-mentek, szervezkedtek és pártoskodtak az első pillanattól, s levelekben, kávéházi találkozások alkalmával, hivatalosnak mondott összejöveteleken fáradhatatlanul szőtték a viszály hálóját. Erre utalóan írja az elzászi Colmarból Mednyánszky Sándor Szemere Bertalannak: „Se hazánknak, se nekünk nincsen jövőndönk egyetértés nélkül! A Demokratia győzhet, de mi maroknyi nép – ha nem képezünk

¹³⁴ Menekült.

¹³⁵ Így volt az 1956-os menekültekkel is. Útlevelet is kaptak, mely bármely országba érvényes volt, kivéve Magyarországot. 1849 után értelemszerűen a Habsburg-birodalom területére nem járt engedély. Az otthoniakkal való titkos találkozókra Svájcban vagy porosz területen került sor, gyakran a császári kémek és ügensek tudtával és figyelmétől kísérvé.

¹³⁶ Neve Fülepp, Fülöp, Filip és Fülöpp változatokban is feltűnik.

¹³⁷ PULSZKY Ferenc, *Életem és korom*, kiad. OLVÁNYI Ambrus, Bp., Szépirodalmi, 1958, I–II, II, 12.

¹³⁸ Vö. SZEMERE Bertalan *Leveleskönyve (1845–1865)*, vál., kiad., jegyz. ALBERT Gábor, Bp., Balassi, 1999, 249–299.

¹³⁹ PULSZKY, i. m., II, 16.

egy családot – el fogunk nyeletni a többiek által.”¹⁴⁰ A viszály pedig nem csillapodott. A bukás okozta apátia az emigránsok mindennapi életében, egymáshoz való változó kapcsolataiban is feszültséget okozott; nyomasztották őket a megélhetési gondok, a bizalmatlanság, majd ehhez járult a haza iránti további teendők és a Kossuthhoz való hűség egymástól nagyon különböző megítélése.

5.2. Szemere Bertalan feljegyzései

Szemere Bertalan és családja párizsi életét leveleskönyve mellett naplója is dokumentálja.¹⁴¹ Ez a két, Albert Gábor jóvoltából nemrégiben a közönség elé került munka a párizsi-franciaországi magyar emigráció életének talán leggazdagabb anyagát szolgáltatja,¹⁴² az egyéni, családi és közösségi-politikai emigráns-sors megannyi mozzanatát feltárja. Naplója hírt ad az állandó párizsi magyarok életéről, s azokról is, akik átutazóban járnak ott, vagy épp a hazából érkeznek különféle céllal: tizenkét évnyi feljegyzésében családtagjait és hozzátartozóit nem számítva, mintegy száz magyar személy sorsát érinti, részletesebb vagy futó jellemzéssel, némelyeket éppen csak híradásszerűen. A napló gazdag életanyaga széles kitekintéssel tájékoztat a magyarság életéről, s módot nyújt arra, hogy alaposabban megvizsgáljuk Szemere Bertalannak, családjának, baráti és ismeretségi körének párizsi, illetve franciaországi életét.

Kínálkozik a lehetőség, hogy összevegyük Szemere korábbi Párizs-naplóját a későbbivel. De két ott-tartózkodásának alapvető különbsége miatt csak azt állapíthatjuk meg, hogy fiatalkori, 1836–1837-es nyugatjárása a felfedezés igényét tükrözte, a szemlélődés higgadtságát árnyalt és összefogott stílusa is kifejezte. Feltűnő változás, hogy az emigrációba érkezett Szemerét a nagyváros élete, műemlékei, politikai mindennapjai, társadalmi eseményei az első időben különösen nem foglalkoztatják. Mindenekelőtt otthon maradt családjáért aggódott, nemcsak a távolság és a bizonytalanság miatt, hanem felesége terhessége miatt is. Aggodalma igazolódott: nem sokkal születése után, 1850. május 11-én Terézia nevű leányuk meghalt Pesten. A hatalommal való hosszas harcok után felesége Mária nevű gyermekükkel csak 1850. szeptember 20-án érkezhetett Párizsba.

Szemere emigrációs élete első éveiben folytonos, nyugtalanító kérdés a fegyverletétel, illetve Kossuth személye és politikája.¹⁴³

¹⁴⁰ SZEMERE, *i. m.*, 12. – A levél dátuma: 1850. V. 10. Mednyánszky arra utal, hogy kezébe került a kölni Allgemeine című lapban a Horváth Mihály és Vukovics Sebő által írt cikk, amely Kossuth lemondásának hírlapi polémijában Szemerét is támadja.

¹⁴¹ SZEMERE Bertalan, *Napló (1849–1861)*, kiad., bev., jegyz. ALBERT Gábor, Miskolc, Felsőmagyarország–Bíbor, 2005.

¹⁴² Az elméjében súlyosan megroppant Szemere Bertalan 1865-ben amnesztiában részesült, orvosi kísérettel január 24-én térhetett haza. Családja még Párizsban maradt. Felesége 1865. március 21-én meghalt a francia fővárosban. Szemerét a tragikus fordulat végképp lesújtotta, 1869. január 18-án a budai Schwartzner elme-gyógyintézetben hunyt el.

¹⁴³ Vö. SZEMERE, *i. m.*, 78–82.

Napirendjét az 1850. január 15-i feljegyzésében találjuk: 8 körül kel, „néha” teát reggelizik „magam készítvén, mert így csak 10 sousba kerül 20 helyett, néha pár almát. Olvasok vagy írok délutáni 3–4 óráig. Néha a könyvtárban. Néha eljárók, estefelé pisztolybul lődözni.” Csaknem a korábbi út önsanyargató életrendje idéződik: 1850-ben hetenként kétszer-háromszor nem ebédelt. Ellátogat a Salon Littéraire-be, ahol két-három órát tölt, „5 német, 4 francia, 2 angol újságot szoktam átnézni, néha folyóiratbeli cikket is átolvasok.” Este pedig 8 óra tájban a rue de la Paix-n sétál fel a Tuileries kertig, s tovább a Champs Élysées felé. „9 óra körül ismét hon vagyok, ágyba menekedvén a hideg elől, olvasok éjfélutáni 1, 2, 3 óráig. Ritkán jönnek hozzám, egy héten egyszer, én is csak akkor megyek máshoz, ha vele dolgom van.”¹⁴⁴ A Mednyánszky Sándor óhajtott családiasság töredezik: Vukovics Sebő kiszabadítására még ő gyűjtött aláírásokat, pénzzel is segítette, a már idézett kölni újság cikkében Vukovics mégis hamar ellene fordult. Szemere naplójában így reagált: „Őneki pedig megírtam, hogy e tetteivel ő felbontá barátságunkat. Keserves az mégis, gyanúsíttatni, a hazát elveszteni, sőt még barátainkat is elveszteni.”¹⁴⁵ Ebben az első periódusban Szemere keveset szól menekült társairól. Ha mégis, szüksézáván: „a többi alszik, hever, mulat, legfőlebb a jövődőrül vagy a múltól beszél, cseveg, én pedig, mint az igába fogott dolgozom még mindig hazám érdekeiben, egész nap, reggeltől estig, – és mégis rágalmaztatom.”¹⁴⁶ Felesége és gyermeke szeptemberi érkezésével együtt a család, de az emigrációs együttlét további éveit folytonosan nehezíti. Nyugtalanítja felesége gyakori betegeskedése. 1850. december 31-én született feljegyzése jól mutatja Szemere állapotát. Feljegyzésre sem érdemesíti, hogy mit tapasztal a francia közéletben. Ellenben azt sorolja, mi minden „kellene”: szeretné „megnézni az itteni nevezetességeket”; vágná javítani nyelvtudását, szét kéne nézni a világban. De „nem lehet, sem ezt, sem azt”. Feleségének állapota megbénította vágyait, kedvét és cselekvési lehetőségeit. „E világvárosban, száműzött társaimon kívül, senkit nem ismerek” – összegzi több mint egyéves emigrációját.¹⁴⁷

Naplójának 1851-ben feljegyzett eseményeiből az körvonalazódik, hogy a menekültek nem bejegyzett szervezetként, de mégis egyesületi keretben, választmány vezetésével tevékenykedtek.¹⁴⁸ Szemere és Teleki egy drezdai konferenciára készült memorandumon dolgozott, amely az egységes német birodalom elleni állásfoglalást tartalmazott, de még a kései tudományos elemzők sem tisztázták kettőjük érdemét az irat kimunkálásában.¹⁴⁹ A konfliktusban nem egyedi feszültséget kell látnunk, az általános emigráns-pszichózis tünete mutatkozik meg: feszültség-féltékenység, a tehetetlenségben a felelős keresése. Szemere Bertalan is a következő hónapokban, években újra és újra visszatér a szabad-

¹⁴⁴ *Uo.*, 87.

¹⁴⁵ *Uo.*, 93.

¹⁴⁶ *Uo.*, 94.

¹⁴⁷ *Uo.*, 103.

¹⁴⁸ *Uo.*, 106 – január. Itt olvashatjuk, hogy a választmány tagjai: Teleki László, Szemere Bertalan, Vukovics Sebő, Czetz János, Klapka György. A jegyző Bittó István, korábban dunaszerdahelyi képviselő, aki még ebben az évben hazatér.

¹⁴⁹ *Uo.*, 107. „Teleki nem csinált semmit” – írta Szemere; Teleki-monográfiájában HORVÁTH Zoltán, 29. jegyzetben *i. m.*, II, 352. viszont Teleki szerzőségét hangsúlyozza.

ságharc vezetőinek alkalmasságára, az elhibázott helyzetekre, s egyre erősebben fogalmazza meg Kossuth-ellenes véleményét. 1851 februárjában Bem halálával kapcsolatban írta: „átlátta, hogy Magyarország megbukott Kossuth által, és ismét meg fog bukni vele. Ezt írta ide Párisba”.¹⁵⁰ Az emigráns nem lehet nyugodt befogadott volta felől sem. Szemere 1851. szeptemberi feljegyzése igazolja ezt: „Itt hajtóvadászatot tartanak az *idege-
nekre*. Mindennek, kivétel nélkül, jelenteni kell magát a rendőrségnél. Legalább 20 000 jelenti magát. Mint midőn a vadat fel-felverik. Ismét nyugodni hagynak két hét múlva.”¹⁵¹ A párizsi emigráns azért nem volt a városba vagy az országba zárva. Szemere felesége, Bachhal való régi ismeretségére való tekintettel gyógykezeltetésre hazautazhattott, ő pedig Brüsszelbe látogatott, majd együtt jártak Londonban.¹⁵² Az év decemberének egyetlen kérdése „Lajos-Napoleon” császársága, mert „Franciaország és benne a demokratia gyalázatosan megbukott”. Ám a továbbiakban sem foglalkozik a francia társadalom fordulata nyomán érzékelhető eseményekkel, sokkal inkább a törökországi internálásból kiszabadult Kossuthnak és társainak anyagi tehetőségével. Kossuth jelleme és szellemi képessége, hazaszolgálata szinte rögeszmeszerűen visszatérő kérdések a feljegyzésekben. Kétségtelen, ha emigrációs társaival összehasonlítjuk, Szemere sokat olvas, történeti munkákon dolgozik, levelez, társait főképpen a renyheség vétségében ítéli el. Gyakran az is vezeti emigráns-társainak megítélésében, hogy többen egyedül élnek, otthonról küldött komoly pénzügyi támogatással, s neki családos emberként nehezebb. Írói képzeletében ugyanakkor az elmagányosodás, az egyedüllét kiszolgáltatottsága is felrémlik. Szépen fogalmazza meg a haza érzését: „A haza nem a föld, nem az erdő, nem a rét, nem az ég, a hazát az emberek teszik, ismerőseink, barátaink, rokonaink, véreink, az a viszony, melyet életünk folyamában formáltunk, az a szerelem, barátság, becsület és tisztelet, mely által, mint ugyanannyi erkölcsi kapocs által valánk összeköttetésben a hazafiakkal. A számkivetett ember hasonló a kivágott fához, mely derekában kettémetszván idegen földre vitetik, – koronája dúsán látszik zöldelni, és virulni darab ideig, de életgyökerei hátramaradtak a haza földében.”¹⁵³

Idéztük Szemere Bertalan nemes tulajdonságát: segítőkészség, szolidaritás-érzés dolgozott benne. De a napló csaknem másfél évtizedes eseményeit megismerve azt mondhatjuk: újra és újra becsapódást kell tapasztalnia. 1852 késő nyarán és őszén, amikor Bellevue-be költözik családjával, lakását ingyen átadja egy B-vel jelzett honfitársának, aki amellet, hogy a berendezést összepiszkolta, adósságot csinált, de érdekes, Szemere ennél becsstelenebb tulajdonságnak munkátlanságát látja: „rossz és henye, mint a dög.”¹⁵⁴ A következő évben Bellevue-i nyaralásában Párizsból érkező honfitársairól jegyezte fel: örül, hogy kevesen látogatják, akik pedig mégis: „Ha magunkon végigtekintek, napról-napra jobban meggyőződöm, hogy ily emberekkel nem lehet jövőndője a magyarnak.”¹⁵⁵

¹⁵⁰ SZEMERE, *i. m.*, 108.

¹⁵¹ *Uo.*, 117. – A 20 000 jelentkezőn nyilván az összes külföldi személy értendő.

¹⁵² *Uo.*, 118.

¹⁵³ *Uo.*, 134.

¹⁵⁴ *Uo.*, 141.

¹⁵⁵ *Uo.*, 152.

S ha nála ilyen kritikát nem is találunk, Teleki László egyik levelében felbukkan az az úri magyar, akinek Szemere előtt aligha van becsülete: „Andrássy Gyula fálun van s vadászik valamelyik Châteauban Chartres tájékán. Kiss Miklós St. Angeban élvezi a házaselet gyönyöreit.”¹⁵⁶ De ebben a Teleki-levelben az emigráció egy másik különös szokása is felbukkan, amelyről Szemere Bertalan feljegyzéseiben is olvashatunk: a szellemidézés és az asztaltáncoltatás. Teleki László csak leírja az eseményt s megjegyzi: nem hisz benne. Szemere személyesebb: „A magnetismus az út: Isten titkainak végtelenébe bepillantani. Néha eszembe jut felhagyni a világ apró bajaival, és e csodavilág régióiba vetni magamat!”¹⁵⁷ Valós öröme pedig családja: leányai, Mari és Irén és az, ha feleségét nem gyötrik fájdalmak. Ilyen pillanatokban „semink sem hiányzik – a hazán kívül.”¹⁵⁸

De aztán újra fájdalom szakad a családra: a két éves Irénkét elvesztik. Az 1854. áprilisi naplójegyzet megrendítő fejezet Szemere Bertalan naplójában: a gyermek halálának és meudoni temetésének leírása, amely az emigráns-sors újabb fejezete. Korábbi Párizsjárók idegenforgalmi látványossággént számoltak be a Père Lachaise temető sírjairól. A Szemere család életében a temetőnek már személyes és metaforikus jelentése van: idegenben meghalni: „Örökös sírt vétettünk neki. Míg mi élünk, senki ne nyúlhasson csontjaihoz. Ha mi elhaltunk, akkor megszűnt a mi testünk is, e földön az örökség eszméje az ember életétől méretik.”¹⁵⁹ Idegen földbe temetkezni: ez is az emigráns-sorshoz tartozik. Negyven évvel később Szomory Dezső lesz emigráns-temetés tanúja, s formálódik ez az élmény újabb negyedszázad múltán, az 1920-as években *A párizsi regény*-nek egyik legszebb fejezetévé.

Kik azok, akik Szemere Bertalan és családja gyászában osztoztak? Dembinszki, a vörös sipkások egykori lengyel származású parancsnoka, sírja ma Montmorencyban mohosodik. Vetter Antal honvéd altábornagy, akit távollétében halálra ítélték, a párizsi hónapokat követően, nem sokkal a meudoni temetés után Amerikába vándorol tovább, 1859-ben az olaszországi magyar légió szervezője, s 1867-ben tér haza. Hajnik Pál részese a korona elrejtésének Orsován. Adler Vince nem menekült, Párizsban él, zongoraművész és zeneszerző, Erkel Ferenc tanítványa, aki majd Szemere kislányát, Máriát tanítja, már amikor ideje engedi. Podhorszky Lajos talán a legérdekesebb figura: fiatalon Széchenyi István fiainak nevelője volt, részt vett a szabadságharcban, párizsi éveiben keleti nyelvekkel foglalkozott, majd Karagyorgyevics Sándor szerb fejedelem fiainak nevelője.¹⁶⁰ A temetésre Bellevue-ből és Meudonból is sokan érkeztek, „úgyhogy a száműzött gyermekét nagy és szokatlan kíséret követte a sírba.”¹⁶¹ Azt is megtudjuk Szemerétől, hogy a temetés rendezését Boldényira bízta. Boldényi két év múlva, 1856 februárjában Szemere

¹⁵⁶ HORVÁTH, *i. m.*, II, 35

¹⁵⁷ SZEMERE, *i. m.*, 158.

¹⁵⁸ *Uo.*, 178.

¹⁵⁹ *Uo.*, 196.

¹⁶⁰ VÖ. BIRKÁS Géza, *Mistral és a magyarok: Adalékok a Félibre mozgalom történetéhez*, Bp., Minerva Társaság, 1933.

¹⁶¹ SZEMERE, *i. m.*, 196.

értékeivel börzézett, majd a sikertelen akciók után az Egyesült Államokba szökött. A Szemere család további életét az elveszett mintegy 50–60 ezer frank katasztrofális bizonytalanságba vetette. További életük folytonos gondja lesz, hogy miként pótolják az óriási hiányt a mindennapi megélhetésben.

Olvasás és írás – ez tölti be Szemere napjainak javát, ami arra utal, hogy szellemi tartásából továbbra sem enged. 1855-ben arcachoni nyaralásában meséket ír, összesen hetvenhetet, ősszel már 116-ra nő a számuk. Egy év múlva pedig verselni kezd: dalt ír a koronáról, melyben átkozza Kossuthot. 1856 augusztusában az Újszövetség énekét is naplójába írja, s ugyanekkor, 44. születésnapján komor sorokat vet papírra. Elhagyatottságát panaszolja és elhunyt gyermekét siratja. 1857 júniusában arról olvashatunk naplójában, hogy 228 soros verset írt száműzötteknek-száműzöttekről és perzsa költőket fordított magyarra. Az 1857. decemberi jegyzetben hazájára gondolva személyes veszteségeit veszi számba: 11 barátja halálát sorolja fel, de akik élnek, azok sem a régiek: Széchenyi az örültek házában, de „nem örült”, Eötvös ír, de „nem mint régente írt.” Aztán már ő is írást küld haza – igaz, Száva álnéven. A Budapesti Szemle 1. évfolyamának 1. számában jelent meg *Hunyadi János emlékezete* című cikke.

1860 februárjában, száműzetésének tíz évére visszatekintve írta: „1856 óta szemlátomást öregedtem.” Borászata ugyan akadozik, de örül, hogy a Németországban nevelődő hároméves Gizella és a legkisebb Attila szépen fejlődik, megjelenik *A magyar kérdés* című munkája (*La Question Hongroise 1848–1860*). Az otthonról érkező amnesztia hírére az év utolsó napjának bejegyzése: „reménylenem szabad, hogy sírom hazai földben lesz. Már kezdtem nem hinni lehetőnek.”¹⁶²

Kossuth is nagy reményekkel, álnéven érkezett Párizsba 1859. május 4-én. Másnap éjjel 11-kor Napóleon Lajos Magyarország függetlenségét ígérő nyilatkozattal fogadta. Május 6-án genovai székhellyel Kossuth, Teleki László és Klapka György Párizsban megalakította a Nemzeti Igazgatóságot. De mint annyiszor, az emigráns-sors ismét rosszra fordul: III. Napóleon magyar felkeléssel fenyegette meg Ferenc Józsefet, majd 1859. június 8-án Villafrancában békét kötött a Habsburg császárral. Így ezt követően az általános amnesztia elmaradt, a száműzöttek harcosabbjai pedig Garibaldi táborába, az olasz függetlenségi harc frontjára távoztak. Szemerét nem avatták be az akcióba, Párizsba érkező emigráns társai, Kossuth, Teleki, Perczel elkerülték. Naplójában Teleki Lászlóra utalva pontosan megírta sértettségének alapját: „most ő bennem a *száműzöttet*, a *hazafit*, a martyrt sértette meg, ki akart zárni azon ügyből, mi nem a mienk, hanem a közös *hazáé*, azt nem bocsátom meg *soha*, sem itt, sem a másvilágon.”¹⁶³

¹⁶² Uo., 426.

¹⁶³ Uo., 344.

5.3. Élet az ötvenes–hatvanas években

Említettük: 1851 decemberében III. Napóleon trónra kerülésével a magyar emigráció helyzete is megbolydult Párizsban. Ahogy Czetz János írta Klapka Györgynek: „egy karaván közülünk Jersey szigetére készül, köztük Beöthy Ödön, Mészáros Lázár, Katona és Teleki Sándor.”¹⁶⁴ A koltói kastélyát Petőfinek nászotthonul felajánló Teleki Sándor regényes életét itt nincs módunk tárgyalni; hivatkoztunk már rá Lisztrel kapcsolatban is. A szabadságharc menekültjeként, kolozsvári uzsorása feljelentése nyomán számos kalandja egyikeként az adósok börtönében ült fél éven át a Párizs melletti Clichyben. Az említett emigránsok Victor Hugo köréhez tartozva követték a száműzetésbe kényszerült író az angol fennhatóság alá tartozó Jersey szigetére. Majd innen is tovább kényszerültek egy másik Csatorna-szigetre, Guernesey-re. Ahogy Teleki Sándor írta emlékezéseiben: „Jersey szigeté az a szegény érte, hogy száműzte a száműzötteket.”¹⁶⁵ Ebbe az emigráns köztársaságba tartozott még a tábornok Perczel Mór, Reményi Ede hegedűművész, Orbán Balázs, Erdély későbbi nagy krónikása, Thaly Zsigmond, a komáromi vár erődítési igazgatója. Családias életet éltek Guernesey-ben, ahogy Teleki Sándor idézi: „Kertemben Hugo Victor kapált, Vacquerie gyomlált, Hugó Károly és Ferenc trágyát hordott.”¹⁶⁶ Ez a szigeti élet személyesebb kapcsolatot teremtett a londoni és a párizsi magyar emigráció között. Az itt letelepültek is mozogtak, voltak, akik tartósan itt éltek, mások, mint például az egykori hadügyminiszter, Mészáros Lázár az Egyesült Államokba távozott, majd onnan visszatért Angliába, 1858-ban, ahol megérkezése után váratlanul meghalt.¹⁶⁷ Szemere a *La Presse*-ben méltatta Mészáros Lázár életét.¹⁶⁸ Ebben fájdalomosan említi a bujdosók fogyását, közülük különösen Batthyány Kázmér halála rendítette meg. Egykori kormányának külügyminiszterét 1854 júliusában a montmartre-i temetőben búcsúztatták el.

Az emigrációs élet sokféle feszültségét ma már nehéz tisztázni, gyakran már a kortársak sem tudták felfedni a szálakat. Mint például Teleki László és Klapka között, ahogy Szemere írta: „Okát nem tudjuk, nem lehet más, mint asszonyi dolog. Tavalay Almácssy és Teleki vívtak, azaz a harag komoly volt, de a párbaj komédia. Almácssy a légből lőtt, és aztán Teleki is. Ez nem békült soká, végre Batthyány Lajosné kiengesztelte őket.”¹⁶⁹ Szemere Bertalan sokféle személyes kudarc után is vallotta naplójában: „Nekem mindig óhajomásom volt magyar telepet alapítani.”¹⁷⁰ Szándéka nem sikerült, de az kiderül feljegyzéseiből, hogy azoknak az ideiglenesen vagy hosszabb ideig Párizsban élő magya-

¹⁶⁴ TELEKI Sándor *Emlékezései*, bev. GÖRÖG Livia, Bp., Szépirodalmi, 1958, 12. – A levél dátuma: 1851. december 28.

¹⁶⁵ *Uo.*, 345.

¹⁶⁶ *Uo.*, 344.

¹⁶⁷ Vö. BAJOMI LÁZÁR Endre, *Száműzöttek Mekkája: Emigránsok a Csatorna-szigeteken* = B. L. E., *Arpadine*, 59. jegyzetben *i. m.*, 31–84.

¹⁶⁸ SZEMERE, *i. m.*, 331–332.

¹⁶⁹ *Uo.*, 290. – Almás(s)y Pál 1849-ben az országgyűlés elnöke volt. Világos után Genfben, Brüsszelben és Párizsban élt, 1861-ben hazatért.

¹⁷⁰ *Uo.*, 225.

roknak, akik barátságát keresték, szinte fenntartás nélkül segített. Így, noha Szemere nem járt szalonba és otthonában sem rendszeresített összejöveteleket, sokan keresték, s ő alkalmat is adott a találkozásokra. Így vonzáskörét emberi, szellemi, politikai szalonnak, vagy az ő ábrándképe szerint „telepnek” is tekinthetjük az ötvenes években. Leánya temetését említve, néhány személyről már írtunk. Minthogy százas nagyságrendben számolhatók azon ismerősök, akik Párizsban, Franciaországban rövidebb-hosszabb ideig éltek vagy feltűntek a magyarok körében, így néhány nevet még kiemelünk a naplóban előforduló személyek közül. Simonyi Ernő, a forradalom idején törvényszéki elnök, Londonban nevelősködött, majd Párizsba látogatott. „Sokat olvas, sokat tanul, a botanikával szeret foglalkozni.”¹⁷¹ Simonyit Marx-követőként is számon tartják, talán ez is erősíthette barátságukat, hiszen Szemere több levelet váltott Marxszal. Nagy Károlyt, a természettudóst a Szemere család „házi barátjának” tekintette, gyakran marasztották késői ebédjükre, színházba együtt jártak, de aztán a napló írója hosszan panaszolja hűtlenségét, mert „midőn máshol nyílik a lakodalom, itt hágy, és még a beteg asszony után sem tudakolódik.”¹⁷²

Néhány lappal később ez áll: „E télen kezd járni hozzánk Jámbor is, ki Hiador név alatt, mint költő ismeretes.”¹⁷³ Jámbor Pál hosszabb franciaországi tartózkodása után két kötetben adta ki beszámolóját.¹⁷⁴ Színes tudósításokban számol be a város nevezetességeiről, Rachelt csodálja az Odéonban, beszámol a híres gyógyhely, Vichy emberkavalkádjáról, Brie mezősegeit a Hortobággal veti össze, a vasútról ad hírt, mozdonyműhelybe is ellátogat. Falun gyanakvást érzékelt az emberek közt, de városban „lakjál sötét padlásszobát, vagy fényes földszintet, a barátság felkeres benne, udvariasságot találsz az utcán, honn, társaságokban.”¹⁷⁵ Talányos sorsú emberek is feltűnnek, mint Dudás János tábori pap, aki misszionáriusi hivatással pénzt gyűjtött egy keleti magyar protestáns iskola és egyház felállítására. Szemere 100 frankot adományozott, s vele tartott a francia protestáns lelkészek meglátogatásában. Keserűen jegyezte fel róluk: „Semmi felebaráti szeretet nincs bennök. Kénytelen őket az ember megutálni.”¹⁷⁶ Dudást is határozottan jellemzi: „Dudás maga nyers, betyár, szabad modorú és nyelvű ember. Mindennek inkább való, mint papnak és missionáriusnak.” Nem sokkal később pedig: „Türr István ezredes, ki házuknál mindennap volt, kit innen elutazni mi segítünk, csinalván neki 7–8000 fr. gyűjtéléket” – olvashatjuk az 1855. novemberi feljegyzésében.¹⁷⁷ Grisza Ágostot is említi, akit más párizsi magyar nem ismert. Fordítóként dolgozott, s mint 1858. októberi naplójában beszámol róla Szemere, előbb hidegnek mutatkozott: „Most lépéseket tevénk Dinával egy elnöknél, hogy esküdt fordítóvá neveztessek ki. Erre Grisza is felmelegült, – első jó hír, mit hall tíz év óta, ha sikerül, sorsa biztosítva

¹⁷¹ *Uo.*, 213–214.

¹⁷² *Uo.*, 228.

¹⁷³ *Uo.*, 231.

¹⁷⁴ JÁMBOR Pál (Hiador), *Párisi emlékek*, Szabadka, Oblath Leo, 1861, I–II.

¹⁷⁵ *Uo.*, I, 118.

¹⁷⁶ SZEMERE, *i. m.*, 231.

¹⁷⁷ *Uo.*, 231.

lesz. Szép négy apró gyermeke van, neje kunsági, csak magyarul beszél.”¹⁷⁸ Földváry Károly, egykor honvédezredes: „visszavonult, puha természet, 8 hóban látjuk egyszer. Kereskednék, de pénze nincs, sem ismerete, sem erélye. A múlt héten váltó miatt a Clichybe zárták. Bár alig volt 300 frankunk, 150-nel kiszabadítottuk – felénk se jött. Nőmnek nehezen esett – én már megszoktam a magyarok háláját.”¹⁷⁹ Valamennyiüknél többre becsülte a Drakulics nevű műbútorasztalost, aki 1848-ban vándorolt ki, és aki „szabad akaratból nem megy haza, mert jó hazafi s republikánus. Ez mindennek szolgál, ő maga a készség és elismerés, ő a természet hű embere.”¹⁸⁰

Lassan már érkeznek a hazából azok, akik tanulmányútra indultak: Balassa János orvos, egyetemi tanár testvérével, Balassa István ügyvéddel 1858 szeptemberében nyolc napot töltött Párizsban Szemere vendégeként. Egyre többen érkeznek, „kik mernek meglátogatni.”¹⁸¹ Bulyovszkyné Szilágyi Lillának, a Nemzeti Színház ünnepelt színésznőjének a látogatását épp hogy említi Szemere.¹⁸² Hogy a művésznő oly hosszan tartózkodik Párizsban, annak vélhetően érzelmi oka is van: az idősb Dumas-val barátság, tán szerelem is alakult. Mint Fodor Erzsébet tanulmányában írja,¹⁸³ közösen jártak színházba, estélyekre, együtt kirándultak. Dumas elkísérte Bulyovszky Lillát brüsszeli útjára is. Elválásuk után bizalmas hangon leveleztek. 1865 decemberében Dumas budapesti útja előtt úgy hírlétt, hogy valójában Bulyovszkynéhez készül, érkezésekor azonban a színésznő már Münchenben játszott.¹⁸⁴ Párizsba jön például a festő Madarász Viktor, aki 1856-tól az École des Beaux-Arts hallgatója, de elégedetlen a tanultakkal, s Léon Coquiet műhelyében dolgozik.¹⁸⁵ Szemere 1859 novemberében írt a festő tehetségéről, féltését is megfogalmazva: túlzottan kritizál másokat. Zách-képét Madarász hazaküldte, Szemere Eötvös Józsefnek írt levelet, hogy figyelmébe ajánlja a festőt és művét. 1861-ben aztán Madarász történelmi képeivel aranyérmert nyert a párizsi Salon Annuelen. Erről mondta a festő: „Nem akarok dicsekedni, de én voltam az első művész, nemcsak

¹⁷⁸ *Uo.*, 328–329; BAJOMI LÁZÁR Endre, *Emigráns sors a császári Párizsban* = B. L. E., *Arpadine, i. m.*, 85–95. – Grisza Ágost 1854-től élt Párizsban, a Nemzeti Könyvtárban felkutatta és lemásolta II. Rákóczi Ferenc *Confessióját*. Bajomi Lázár ismerteti Grisza párizsi naplójának néhány fejezetét, amely jelzi, hogy idővel egyre szélesebb ismeretségre tett szert a magyarok körében. 1870. január 1-jén megválasztották a Latin negyedben alakult rövid életű magyar egyület, a Cercle Hongrois elnökének is. Az otthonról érkezetteket is segítette kapcsolataival: a Szerdahelyi Kálmán–Prielle Kornélia színészházaspárt, a Nemzeti Színház művészeit 1870-ben ő kísérte el az Opera igazgatójához.

¹⁷⁹ SZEMERE, *i. m.*, 329.

¹⁸⁰ *Uo.*, 329.

¹⁸¹ *Uo.*, 322.

¹⁸² *Uo.*, 308, 322.

¹⁸³ FODOR, 72. jegyzetben *i. m.*

¹⁸⁴ Fodor Erzsébet idézett munkájában beszámol arról is, hogy Dumas-t folyamatosan ünnepelték Budapesten. Elutazása előtt színészvacsorán búcsúztatták, ahol Jókai elmondta, hogy művei hatására írta első regényeit. Szigligeti szerint az ő regényes darabjai szerették meg a színházat a pesti közönséggel. Széchenyi Ödön tűzoltóparancsnok díszkardot ajándékozott neki abból az alkalomból, hogy a jeles író az egyesület tiszteletbeli tagja lett. Magyarországi napjaiban Dumas lefordította a *Falu végén kurtá kocsmát*, amelyet a Vasárnapi Újság 1866/1. száma közölt, a *Szózat*-fordítását pedig a Magyarország és a Nagyvilág 1865/11. száma adta közre.

¹⁸⁵ Vö. LYKA Károly, *Madarász Viktor élete és művei*, Bp., Pantheon, é. n.

Magyarországon, de a monarchiában, akit ez a különös kitüntetés ért. És ez a siker egyszerre ismertté tett engem Párisban, bejutottam a legelőkelőbb társaságokba. Akkor hívott meg magához Neuillybe a leghíresebb francia kritikus, Théophile Gautier. Az a Neuillyben töltött délután egy káprázatosan szép kört nyitott meg előttem. Minden csütörtökön hivatalos voltam a neuilly-i konzulhoz, ahol Páris irodalmi és művészi kiválóságai találkoznak.”¹⁸⁶

1859. decemberi feljegyzésében azt írja Szemere: „én itt künn tolmácsa akartam a nemzetnek lenni Európa színe előtt.” Ezt a közvetítő szerepet sokféleképp gyakorolta; úgy is például, hogy Erkel *Hunyadi László*-jának francia bemutatója érdekében levelezett. Tudjuk, hogy Mme de La Grange, akinek pesti fellépése alkalmából Erkel a bravúráriát írta, szívesen énekelte alkalmi koncerteken, amint erről Jámbor Pál is beszámolt egy 1855-ös jegyzetében.¹⁸⁷ Szemere az ő támogatására hivatkozva kezdett diplomáciázni: 1863. október 31-én írt Erkel Ferencnek, aki november 14-i válaszában örömmel fogadta az akciót, remélvén, hogy francia és olasz operát is írhat. November 26-án Szemere már arról tájékoztatta La Grange asszonyt, hogy a partitúra megérkezett Pestről. Szemere Bertalané pedig Liszt pártolását kérte, segítsen abban, hogy a *Hunyadi László* a Théâtre des Italiens-ben színre kerülhessen. Liszt válaszlevelében a párizsi zenei és színi élet bonyolult személyi és művészi összefüggéseire utalt tapintatosan, s az előadás kivitelezésében az első reményteljes gesztust abban látná, ha „Erkel úr erélyesen elhatározná, hogy odautazzék (amint ezt néki már mondtam volt), s hogy teljes béketűréssel végezze el az elkerülhetetlen előmunkálatokat.”¹⁸⁸ De Erkel nem utazott Párizsba, így a Szemere házaspár diplomáciai akciója tovább nem folytatódott.

Szemere a hazából érkező fiatalokkal is rendszeresen találkozik. Bizonyára emlékszik az ő önsanyargatásig éhkoppos utazására, amely során viszont nem győzte falni, rögzíteni a látottakat, s ebből a régi személyes élményből kiindulva szigorúan ítélkezik az új generáció felett: „Mi tudatlanok, mi léhák, mi hiúk, és mi korlátoltak. Ez náluk annyira megy, hogy a szépet s nagyot még a külföldön sem csodálják. Nemcsak tudományos vágy nem él keblökben, de hazafiság sem.”¹⁸⁹ 1859 augusztusában egy egész kis galériát fest a Párizsba látogató magyar fiatalokról; orvosok és papok tűnnek fel, róluk ismertető sorokat írt, de „az úgynevezett úrfiak”-ról elkeseredéssel szól: „Látván őket egészen kétségbeestem szegény nemzetem sorsán.” Aztán sárospataki, marosvásárhelyi tanárokat említ elismeréssel: „tudományszomjasok, tevékenyek, hazafiúi érzelműek.”¹⁹⁰ Ezek az említett jelzők egyben Szemere Bertalan igényét is jelzik: milyen értékek szellemében ítélkezik: a hazaszolgálatot, az emberi nyitottságot, a tanulni, művelődni vágyást látja a legfontosabb tulajdonságoknak.

¹⁸⁶ LYKA, i. m., 17.

¹⁸⁷ JÁMBOR, i. m., II, 11. – „Lagrange Erkel áriáit a Hunyadi Lászlóból ismételve éneklé, s mindannyiszor a legviharosabb tapsok közt, az olasz operában.”

¹⁸⁸ SZEMERE *Leveleskönyve*, 138. jegyzetben i. m., 175.

¹⁸⁹ SZEMERE, *Napló*, 141. jegyzetben i. m., 313–314.

¹⁹⁰ *Uo.*, 360–364.

Szemere Bertalan naplóját vagy leveleskönyvét áttanulmányozva feltűnő, hogy egyetlen helyen sem említi Teleki Emma nevét. Holott De Gerando özvegyének a Vaugirard utca 37-ben vásárolt első emeleti otthona a párizsi magyar emigráció egyik központja volt.¹⁹¹ Irányi Dániel tanítja Emma két gyermekét, szívesen látott vendég itt Edgar Quinet és Michelet, a találkozók a magyar forradalom mindig szóba kerül, a francia vendégeknek nyersfordításban ismertetik Petőfi verseit. Vélhetően ennek a szellemi-politikai légkörnek köszönhető, hogy Irányi megismerkedik a fiatal történésszel, Charles-Louis Chassinellel, s közös munkájuk eredményeként 1859 nyarán megjelenik az *Histoire politique de la révolution de Hongrie 1847–49*.¹⁹² Idősb Dumas és Victor Hugo is látogatója Teleki Emma otthonának, utóbbi természetesen addig, amíg száműzetésbe nem kényszerül.

A távollétében halálra ítélt, tragikus sorsú tábori főpap, Mednyánszky Cézár colmari rokoni látogatását követően érkezik Párizsba, ő is nevelője lesz a De Gerando-gyerekeknek. Emlékiratában kiábrándultan beszél elzászi tapasztalatairól, miszerint: „Hatvan év múlt el a nagy francia forradalom óta és mintha a francia paraszt még ma is szolgálékú volna.”¹⁹³ Említettük Pulszky Ferenc vélekedését, hogy Párizsban a tehetősebb emigránsok telepedtek le. Mednyánszky nem tartozott közéjük, csak Teleki László pártfogásának köszönhetően kaphatta meg a tartózkodási engedélyt. A házitanítói állásból nem tudott megélni, s egy párizsi külvárosi plébánia miséző papja lett. 1851-ben szerelmi csalódása, s mélyen katolikus családjával kialakult konfliktusai miatt a hitéből kiábrándult fiatalember levetette a reverendát.

Teleki Emmát nyomasztotta nővérének, Blankának kufsteini raboskodása, elítélésének vádpontjai között a húgával fenntartott kapcsolat is szerepelt. 1857-ben Teleki Blanka kiszabadult, de betegsége egyre gyöngítette. Dél-Franciaországba készült gyógykezeltetni magát, de Párizsból már nem folytathatta útját és Emma Vaugirard utcai otthonában hunyt el 1862-ben.¹⁹⁴

A fent említett tehető párizsi magyarok esténként fél 6 és 6 között találkoztak a Passage de l’Opéra Kávéházban, ezt követően Teleki szállodájának az éttermébe vándo-

¹⁹¹ Vö. BAJOMI LÁZÁR, *Teleki Emma*..., 59. jegyzetben i. m., 96–149.

¹⁹² Magyarul: *A magyar forradalom története 1847–1849*, ford. SZOBOSZLAI Margit, kiad., jegyz., tan. SPIRA György, Bp., Szépirodalmi, 1988, I–II.

¹⁹³ Báró MEDNYÁNSZKY Cézár *Emlékezései és vallomásai az emigrációból*, ford., kiad., tan. ÓVÁRI-AVARY Károly, Bp., Singer és Wolfner, 1930, 80. – Nem sokkal 1857. április 20-án, a dél-franciaországi Hyères-ben (innen indult II. Rákóczi Ferenc Rodostóba 1717-ben) elkövetett öngyilkossága előtt írta meg emlékiratát, amely 1858-ban Londonban, a szerző és az emlékiratban szereplő személyek neve nélkül látott napvilágot. A kiadás annyira ismeretlen volt, hogy a Szinnyi-féle kézikönyv sem említette. Két példány került elő, egyet a British Museum könyvtára őriz, a másik kötet Szumrák Ernő volt honvédszázados hagyatékából a Fővárosi Könyvtárba került.

¹⁹⁴ Vö. *Teleki Blanka és köre*, vál., jegyz., tan. SÁFRÁN Györgyi, Bukarest, Kriterion, 1979, 156–158. – Haláláról Leövei Klára számolt be: „Teleki Blanka lekéste a lyoni csatlakozást, így ragadt testvérénél Párizsban. Jókedvűen töltötték az estét, éjjel szokatlan köhögés lepte meg, Gruby doktort hívták, aki nyugtalanító jeleket nem tapasztalt. Október 22-én súlyosbodott az állapota, s már csak aludni kívánt. Végso álma előtt utolsó szava: »Magyarország« volt. Október 25-én temették a montparnasse-i temetőben, Irányi Dániel búcsúztatta: »hazaköveteli egyszer a haza szent földje, melynek lakói akkor szabadok és boldogok lesznek«”.

roltak át vacsorázni (Hotel d’Espagne, 4, rue Taitbout).¹⁹⁵ Degré Alajos 1857-es téli utazása kapcsán színes beszámolót adott a párizsi magyar életről. Ő írta, hogy azért is ez volt az emigránsok számára a legkedvesebb szálló és étterem, „mert itt lakott Bornemisz Ignác báró az elbájolásig szeretetre méltó családjával. Az étteremben a legnagyobb és legdíszesebb asztal a magyaroké volt, s báró Bornemiszáné adta a háziasszony szerepét, ott láttuk mellette szép Zsuzsika leányát és Teleki Miksa grófnét.”¹⁹⁶ Ezek az emlékek akkor még nem jelenhettek meg, hiszen párizsi emlékeit átszőtték az emigráns honfitársakkal töltött órák, a napló fejezeteiben Párizs látnivalói mellett szemtanúként beszél az Haussmann vezette városalakító, romboló munkáról. Hazagondolva felidéződik benne a Városliget szégyenteli állapota: „mikor fognak Pesten csak egy haszontalan zsisbárosbódét is leromboltatni azért, hogy a Városliget avenuejéhez ne undorító út vezessen?” – kérdezi.¹⁹⁷ A-val jelzett, Párizsban élő zenész honfitársának sikere is hazai gondolatot szül: otthon „Nincs tér, nincs becsülés, nincs elismerés [...] Liszt Ferenc, ha történetesen otthon marad, hazafiai bizonyosan elmulasztottak volna mindent emelésére. [...] Ott van Erkel Ferenc, valódi művész [...] Jut-e valaha valakinek eszébe őt, Doppleréket, Székelyt szalonjaiba meghívni? Hol van Erkel iránt a kitüntetés vagy elismerés?”¹⁹⁸ Párizstól búcsúzva így összegezte tapasztalatait: „Midőn Párizsba érkezém, hoztam magammal sok lelkesedést, s most harmadik havi ittlét után viszek cserébe egy kis élettapasztalást, egy kis világismeretet. Ahol oly nagy az élet, mint itt, világismeretet kell szerezni, vagy akarjuk, vagy nem.”¹⁹⁹

Az emigránsok időnként ellátogattak nemeskéri Kiss Miklós Párizs melletti palotájába is. A házigazda, aki címzetes ezredesként Teleki László mellett teljesített szolgálatot Párizsban, emigránsként grófi özvegyet vett feleségül. Rokonságba kerülve Thouvenel külügyminiszterrel, sokat segített honfitársain.

A párizsi emigránsok központi egyesületet is létrehozta Teleki László kezdeményezésére, de személyi viták, gyanakvások és valós vétségek gyorsan morzsolni kezdték a társaság erejét és létszámát.²⁰⁰ Szarvady (Hirsch) Frigyes azért lépett ki az egyesületből, mert Teleki kémkedéssel vádolta. Pedig Szarvady francia kapcsolataival, cikkeivel, tanácsaival sokat segített, mert szívesen látott és hívott vendég volt a párizsi szalonokban. Fordítói munkájának köszönhető, „hogy megszerezte a magyar–francia liberális barátkozásban később oly nagy szerepet játszó Louis Ulbach francia író barátságát. [...] Ő készítette elő többek között Jókai *Szabadság a hó alatt* című regényének nyers francia fordítását, amely 1880-ban Louis Ulbach átírásában szép sikert aratott.”²⁰¹ Szarvady

¹⁹⁵ Később a magyarok tiszteletére a szálloda a Hotel d’Espagne et de Hongrie nevet vette fel.

¹⁹⁶ DEGRÉ Alajos, *Visszaemlékezéseim*, kiad., bev., jegyz. UGRIN Aranka, Bp., Szépirodalmi, 1983, 325.

¹⁹⁷ *Uo.*, 365.

¹⁹⁸ *Uo.*, 363. – Doppler Károly lengyel származású karmester és fuvolaművész, a Nemzeti Színházban muzsikált, Székely Bertalan festő.

¹⁹⁹ *Uo.*, 366.

²⁰⁰ Vö. SZEMERE *Leveleskönyve*, i. m., 207.

²⁰¹ LELKES István, *A magyar–francia barátság aranykora 1879–1889: Fejezet a magyar liberalizmus történetéből*, Bp., Sárkány-Nyomda, 1932 (Bibliothèque de l’Institut Français à l’Université de Budapest, 23), 44–45; Vö. HANUS, 110. jegyzetben i. m., 158.

újságíróként hatalmas munkásságot fejtett ki; 17 lapnak dolgozott, „és mint a Havas ügynökség alkalmazottja vagy 5 európai és amerikai lapnak küldött litografált tudósításokat.”²⁰² 1855-ben Wilhelmine Klauss prágai zongoraművésznőt vette feleségül, s ezt követően házuk szalonként is működött. Jeles zenészek, írók, Sardou, Dumas vendégeskedtek náluk. Bixiónak, a *Le National* szerkesztőjének köszönhetően pedig a francia politikai élet ismert személyiségeivel találkozott rendszeresen. Lelkes István Berzeviczy Albertre hivatkozva írja, hogy Szarvady Irányi „zajtalan együttműködésével a későbbi olasz–magyar–francia szövetséget előkészítette.”²⁰³ Szarvady 1859 januárjától naponta tájékoztatta Kossuthot az alakuló szövetségről, egyúttal a kormányzó intenciójára a sajtotban a francia–olasz együttműködés fontosságát hirdette.²⁰⁴

Jámbor Pál párizsi emlékeiben arról számol be, hogy mintegy száz magyar munkás élt és dolgozott Párizsban.²⁰⁵ A munkások által 1846-ban alapított egyesület az ötvenes évek elején nem működött hivatalosan, mert III. Napóleon trónra kerülését követően (1851 decembere) betiltották. Minden iratot egy magyarbarát franciának, bizonyos Legrandnak adtak át, aki a hagyomány szerint egy házkutatásnál az összes dokumentumot tűzbe dobta.²⁰⁶ Jámbor érdeklődéssel figyelte a munkások életét, könyvében több sorsot és mesterséget leírt. Arról tudósított például, hogy a magyar szücsök kiemelkednek, „több napidíjat kapnak mint bármely munkás.”²⁰⁷ Egy R.-rel jelzett magyar vendéglőst is említ, akinél vasárnaponként összejöttek a magyarok. Úgy látta, hogy a francia egy-egy grizzel a karján tűnik fel, „a magyar többnyire barátai közt mulat.”²⁰⁸ Véleménye szerint a magyar munkások kitartóak, említ egy Keimel nevű szabót, aki „barátok, hitel, segély nélkül”²⁰⁹ kezdte, aztán egyre gyarapodott és 1854-ben, a levél írásakor évente már több százezer frank bevétellel számolt. Azt is dicsérrel beszéli el, hogy valamennyi mester tud írni és olvasni. Elismeréssel szól egy Mészárosnak nevezett mester franciatudásáról, aki gyakran tolmácsolódott, de megjegyzi: „egyébiránt mindent levetkőzhetnek, de a magyar nyelvet soha.”²¹⁰ Azt is általános tapasztalatként mondja el, hogy valamenynyien hazavágyakoznak, jobbára ezért is nem házasodtak. A fejezetet így zárja: „a magyar a műhelyében ezt danolja: »Messze jártam, hegyen, völgyön és sikon, / de a szívem csak azt mondja jobb otthon.«”²¹¹

A liberalizálódó belpolitikai élet aztán lehetővé tette, hogy 1864. augusztus 18-án újrainduljon a szervezeti élet Párizsi Magyar Iparosok Kölcsonös Segélyző Egylete elnevezéssel, amelyben Bertha Sándor zenész ideiglenes elnökként vitte az ügyeket. 1865-ben

²⁰² LELKES, *i. m.*, 45.

²⁰³ *Uo.*, 49.

²⁰⁴ *Uo.*, 49–52. – Részletesen tárgyalja a készülődő, majd kudarcot szenvedett elképzeléseket és eseményeket, dokumentálja a magyar emigrációnak Szarvady iránt kialakult ellenszenvét is.

²⁰⁵ JÁMBOR, 174. jegyzetben *i. m.*, I, 10.

²⁰⁶ *PKSME*, 93. jegyzetben *i. m.*, 5.

²⁰⁷ JÁMBOR, *i. m.*, I, 10.

²⁰⁸ *Uo.*, I, 11.

²⁰⁹ *Uo.*, I, 11.

²¹⁰ *Uo.*, I, 12.

²¹¹ *Uo.*, I, 13.

Vásárhelyi Sándor orvos vette át az elnöki tiszteletet. Az újjáalakulásban fontos szerepet játszott Horn Ede, a szabadságharc izraelita tábori lelkésze, aki Garibaldi seregében is küzdött. Horn megígérte a császárnak, hogy semmiféle politikai hangvétele nem lesz az egyletnek. Összejöveleiket a Café 20 billiards-ban és a Café Pillonban rendszerezítették.²¹²

A mesterek java, akik számításukat megtalálták, már inkább csak sóvárogtak a haza után, és a Jámbor Pál emlegette hazatérés egyre inkább vágyképpé vált. A politikai emigránsok viszont az idő múlásával személyi kegyelemmel, büntetésük elévülésével szállingóztak haza. Az 1867-es kiegyezéssel a haza végképp megnyílt előttük. Sokan közülük közéleti tisztségeket, képviselőiséget, igazgatóságokat, minisztériumi posztokat is vállaltak. Ezzel döntő fordulat következett a franciaországi és a párizsi magyarság életében. Mert a továbbiakban már nem a politikai kényszer, hanem újra az inspiráció, a tájékozódás, a szellemi, művészi, társadalmi, gazdasági érdeklődés jelenti Párizs vonzását, a franciák körében pedig a salonokban, kávéházakban megérlelődött kapcsolatok és a forradalom emléke további és folytonos kötődést jelentett. Egyre inkább divat lett Párizsba utazni, s az ottani újdonságokat, tapasztalatokat begyűjtő zurnaliszták, írók, különféle ösztöndíjasok, vagy éppen a nyomort is vállaló kíváncsiak Magyarországra visszatérve a látottakból hivatkozási alapot teremtettek, jó és rossz példákat közvetítettek. Ebből a szempontból nemcsak politikai értelemben jelképes az 1867-es év, a vilákiállítás esztendeje Párizsban. Baráti tanácsra Düsseldorfból Munkácsy Mihály is ellátogatott ide, s megrendülten fedezte fel Courbet munkáit. „Az élmény hatására azonnal Párizsba akart költözni, de barátai lebeszéltek, dolgozzon még az akadémián.”²¹³ A párizsi emlék lenyűgöző ereje nem hagyja nyugodni a festőt, az 1870-es párizsi Szalonon *Siralomház* című képe nagy sikert ért el, megrendeléseket hozott, és 1871-ben Munkácsy végleg eldöntötte: Párizsba költözik. Az elkövetkezendő negyedszázadban az ő személye és Monceau park környéki otthona a magyar–francia kapcsolatok központja lett.

6. Az „aranykor” fent és lent 6.1. Zichy Mihály és az egylet

Az 1870-es évtized új társadalmi fordulatokkal kezdődött: 1870. szeptember 3-án este III. Napóleon elfogásának híre megmozdította Párizst, a nép szerte a városban csoportokban vonulva, a Marseillaise-t énekelve a köztársaságot kezdte éltetni. Ahogy Borostyáni Nándor az események tanújaként írta: „A bulvárokon azonban egész a hajnalhasadtáig erős lovas és gyalogos őrzérek cirkáltak, s a luxembourg-i kertben összpontosított

²¹² PKSME, i. m., 6–7; BAJOMI LÁZÁR, „Micsoda drága egylet!” = B. L. E., *Arpadine*, 59. jegyzetben i. m., 196–200. – Bajomi Lázár pontatlanul írja az elnök személyét, az 1864-es újjáalakulásnál Vásárhelyi Imrét említi elnökként. Horn Ede kalandos sorsával foglalkozik többek között SZEMERE, *Napló*, 141. jegyzetben i. m., 385; afférjuk részleteiről: 430.

²¹³ MUNKÁCSY Mihály, *Emlékeim*, bev. VÉGVÁRI Lajos, Bp., Hungária, 1950, 9.

tüzérség a felkelő nap első sugarainál kereste föl szállásait.”²¹⁴ Néhány hónappal később, 1871 áprilisában pedig a munkáslázadás, a Kommün napjai következtek. Magyarok tevőlegesen is részt vettek benne, közöttük Frankel Leó a legismertebb, de szemtanúként talán Ugron Gábort idézhetjük, aki a Fővárosi Lapok 1871. április 28-i számában számolt be az eseményekről: „A szuronyokra húzott kenyerek elfogyasztó torkai a *Vive la Commune!*-t kiáltják. A Tuileriák palotájában nemzetőrség áll őrt, s az lakja egy-két termét is. Persze, még minden össze van piszkolva a lépcsőn, folyosón, teremben, amint azt az ostrom alatt itt tanyázott *breton mobile*-ok szivesek voltak hagyni, akikről tudjuk, hogy vitézül verekednek, de azt nem jegyezte föl Klio, hogy valami kényesek volnának a tisztaságra.”²¹⁵ A kommünt leverték, de a politika különös játéka, hogy száműzöttei közül néhányan az Osztrák–Magyar Monarchiában találtak menedéket.²¹⁶

A kiegyezés utáni történelmi-politikai fordulat minőségében is megváltoztatta a Párizs-járások értelmét. Elkezdődtek a szakmai utak. A tapasztalatszerzés, de már nem úgy, mint a reformkorban, hogy a társadalom valamennyi élet- és működési rétegét vizsgálták, hanem csak egy-egy területet. Paulay Ede, a Nemzeti Színház főrendezője például nyugati úttjáról beszámolót készített Orczy Bódog igazgatónak. Ebben az iratban már nem találjuk nyomát Párizs látnivalóinak és művészeti érdekességeinek, kizárólag a színházi élet működését írta le.²¹⁷ Színházi téren egy másik példát említve: Jászai Mari 1885 júniusában a művészeti látnivalók sorában természetesen a színházat minden esti programjának tekintette: „Megvettem a mai textust és a Françaisbe szóló vasárnapit is. – láthatod, kedves drága asszonyom, hogy a járással nem igen fáradok, ha ennyi darabról kell tudomást szereznem. Holnap adják a Ruy Blast, holnapután a Fösvényt és a Horatiu-sokat” – írta Prielle Kornéliának, aki bizonyára jó tanácsokkal is ellátta kolléganőjét, hiszen ő 1870-ben már járt Párizsban.²¹⁸

Hogy Párizs miként érlel szerelmeket, arról a magyar irodalomban is sok regény, novella és történet íródott. Jászai Mari és Ambrus Zoltán története kevésbé ismert. Jászai Párizsból Londonba utazott tovább, itt kapta a táviratot, hogy az ösztöndíjjal Párizsban tartózkodó Ambrus Zoltán megvakult és a szállodában fekszik. Jászai angliai szerződését lemondva visszasietett a csatornán, és Ambrus mellett maradt Párizsban, amíg az vissza nem nyerte látását.²¹⁹ Ambrus aztán Párizsban töltötte a tanulmány-idejét, s élményeiből született a *Nagyvárosi képek* címmel közreadott tollrajz-sorozata, amelybe későbbi él-

²¹⁴ BOROSTYÁNI Nándor, *A Köztársaság kikiáltása (1870) = A magyar Párizs*, 6. jegyzetben i. m., 75.

²¹⁵ UGRON Gábor, *Barikádia (1871) = A magyar... i. m.*, 76. – A *breton mobile* az 1868-ban a király védelmére felállított mozgó nemzetőrség breton katonája.

²¹⁶ Vö. BAJOMI LÁZÁR Endre, *A párizsi kommün száműzöttei Magyarországon* = B. L. E., *Arpadine*, i. m., 150–187.

²¹⁷ Vö. PAULAY Ede *Írásaiból*, szerk. SZÉKELY György, Bp., Magyar Színházi Intézet, 1988, 125–182. – A beszámoló dátuma: Pest, 1872. szeptember 10.

²¹⁸ JÁSZAI Mari *Levelei*, kiad. KOZOCSA Sándor, Bp., Pintér Jenőné Vállalata, 1944, 212. – A levél dátuma: 1885. június 12.

²¹⁹ Vö. ABLONCZY László, *Sorsa volt a Nemzeti* = A. L., *Nemzeti lélekharang: Jászai Maritól Bubik Istvánig*, Bp., CP Codex, 2007, 23.

ményeit is belefoglalta.²²⁰ A városokat összehasonlítva írta: „Velence mindenkinek ugyanolyan, London fenséges vagy sivár, Párizs mindenkinek másképp mutatja az arcát; tündéri és borzasztó, sok imádója sok rágalmazója van.”²²¹

Lelkes István nevezte aranykornak a magyar–francia kapcsolatok 19. századvégi történetét,²²² de különös, hogy az önszegélyző egyesület történetének első jelentős korszakára nincs igazán figyelemmel. A porosz–francia háború idején, 1871-ben ugyan szünetelnie kellett az egyesületnek, de 1872-ben újraindult, hivatalosan akkor véglegesült a neve: Párizsi Kölcsönösen Segélyző Magyar Egyesület. Az 1846-os indulástól tekintve a hetvenes évek, amikor Zichy Mihály bekapcsolódik a szervezet munkájába, az egyesület első, emelkedő korszakát jelentik. Zichy először 1862-ben járt rövid időre Párizsban. 1874-ben előbb lakásnézőben tűnt fel, majd ugyanazon év októberében a boulevard Haussmannon bérelt egy fényes műteremlakást. Érkezése nagy eseménynek számított a francia fővárosban, hiszen ő az orosz cári udvari festőjeként telepedett le.²²³ Zichy már 1872-ben titokban nagyobb összeget ajándékozott az egyesületnek, 1875-ben előbb tiszteletbeli taggá, majd az április 4-ei közgyűlésen elnökké választották. Jelszavai: hazaszeretet, nemzeti-ség, összetartás. 1880-ig tartózkodott Párizsban, ez időben és neki köszönhetően lendült fel az egyesület élete. Az alapító és pártoló tagok köre grófokból, bárókból állt, de olyan tekintélyek is közéjük tartoztak, mint Türr István. A rendes tagságot kisiparosok, orvosok, ügyvédek, mérnökök és diákok alkották. Az 1878-as közgyűlésen Zichy így szólt tagtársaihoz: „Önökben, akiket a művelődési ösztön vezetett a világ elismert legjobb iskolájába, Párisba, és Önökkel kapcsolatosan a mi egyesületünkben van letéve hazánk iparművészetének jövője.”²²⁴ Zichy a magyar kormánytól anyagi támogatást szerzett, sikeres tagtoborzás eredményeként mintegy háromszáz tagra növekedett az egyesület létszáma, az anyagi helyzet megszilárdult. „Egyesületünk egész vagyonát tisztára neki köszönhetjük.”²²⁵ A létesítendő párizsi magyar menház megalapítására 40 000 frankot teremtett elő. Az egyesület működésében rend uralkodott, Zichy minden hónapban jelentést kért a választmánytól, kivívta a francia hatóságok elismerését, ennek köszönhető, hogy Zichy Mihály szavaival: „kibontott egyesületi zászlókkal vonulhatunk át a városon is [...] megszokott országos ünnepeinket ünneplendők, s ezt az engedélyt más nemzet fiainak egyesületei nem tudták megszerezni.”²²⁶ Az egyesület „belélete” szépen fejlődött: dalkör alakult, hangversenyeket, ünnepélyeket, felolvasásokat rendeztek, francia nyelvre tanították a tagokat és gyarapodott a könyvtár. Lázár Béla már idézett Zichy-életrajzában arról is beszámol, hogy a festő nem tiszteletbeli megbízatásnak tekintette elnökségét, a gyűléseken rendszeresen részt vett, családias melegséggel otthonában fogadta tagtársait, magán-

²²⁰ AMBRUS Zoltán, *Nagyvárosi képek*, Bp., Révai testvérek, 1908.

²²¹ *Uo.*, 46. – *Őszi kontemplációk*.

²²² LELKES, i. m. – Az „aranykor” a kötet címében és a könyvben is visszatérő jelző.

²²³ Vö. LÁZÁR Béla, *Zichy Mihály élete és művészete életrajzi adatai*, Bp., Athenaeum, 1927.

²²⁴ PKSME, 93. jegyzetben i. m., 7.

²²⁵ Lovag Zichy Mihály és a Párizsi Magyar Egyesület: *Alkalmi beszéd Egyesületünk örökös díszelnökének névünnepe alkalmából: tartotta az egyesületi titkár, 57, rue de Seine, Kassa, Koczényi Béla, 1903–1904, 5.*

²²⁶ PKSME, i. m., 8.

erőből is segítette a fiatalokat, hivatkozva tapasztalatára, hiszen ő is hosszan megélte a távoli idegenséget. Az egyesület tisztikarát hetente kétszer-háromszor megvendégelte. A Mihály-napok különösen nagy közösségi ünnepet jelentettek az egyesület társadalmi életében, de Zichy jelmezballt is szervezett, amelyen Munkácsy Mihály jelmez nélkül jelent meg, s a helyszínen öltözött asztalos legénynek.

Az egyesület Zichy-korszakában talán a legnagyobb eseményt a szegedi árvízkárosultak javára indított jótékonyági mozgalom jelentette. Az Egyesület nevében Zichy és Munkácsy 1879. március 16-án a *Journal des Débats*-ban felkérték a francia nemzetet, hogy segítse a tragikus helyzetbe jutott várost és lakóit. Ahogy Lelkes István már idézett könyvében elmondja, más szervezetek akciói is beindultak, de ennek a felhívásnak az érdeme a kölcsönös szolidaritás eszméjének tudatosítása volt, emlékeztetve „a magyar nemzetnek „1870/71-ben tanúsított nemeslelkű viselkedésére, a magyar társadalom által a francia foglyoknak juttatott adományokra.”²²⁷ Hatalmas együttérzést váltott ki a katasztrófa, a franciák irodalmi, művészeti, egyetemi emberekből bizottságot alakítottak a segélyezésre, a színházban jótékonyági előadásokat rendeztek, amelyek sorában kiemelkedett a *Le Figaro* c. lap által szervezett est a párizsi Operában. „Az operai ünnepély egész Franciaország tüntetése volt Magyarország mellett.”²²⁸ Zichy Mihály az újságban köszönte meg a bizottság buzgalmát, amelynek köszönhetően 300 000 frank bevétel gyűlt össze. Ebben az együttérzésben olyan jeles francia zeneszerzők lettek az ország barátai, mint Delibes, Saint-Saëns és Gounod. Néhány hónap múlva a viszonzás következett: 1879. március 21-én Toulon közelében gyakorlatozás közben elsüllyedt az *Arrogante* nevű páncélos hajó, s hatvanan haltak meg a katasztrófában. Türr István Budapestre utazva kezdte szervezni a szolidaritási eseményt, amelyre francia vendégek is érkeztek augusztus 19-én. Másnap ünnepségsorozatot bonyolítottak le a francia katonák tragédiájára emlékezve. A margitszigeti kolostor köré szervezett műsor, melyben kürtjáték és tűzijáték is szórazott a közönséget, francia zeneszerzők művei mellett az ünnepelt zenedarab, Berlioz *Rákóczi indulója* és a *Marseillaise* volt, jeles énekesek és a Nemzeti Színház tagjai léptek fel.

Budapesten történt ugyan az esemény, de a francia sajtó tudósításai folytán az ünnep híre visszhangot váltott ki a párizsi társadalmi, művészeti életben is. Ennek köszönhetően Párizsba érkező magyarjaink a salonokban, kávéházakban, műhelyekben ideiglenes vendégként vagy állandó lakosként is otthonosan érezhették magukat.

Zichy Mihály 1880-ban elbúcsúzott Párizstól, egy rövid nizzai pihenést követően visszatért az orosz udvarba. Őt Munkácsy Mihály követi, de az ő elnöksége újabb hanyatlást jelent az egyesület történetében. S mint Lázár Béla említi, aki titkárként működött Munkácsy mellett, már csak az alaptőke kamatait tudták kiosztani segélyként. Abból a pénzből, amelyet még Zichy Mihály jóvoltából gyűjtöttek össze.

²²⁷ LELKES, i. m., 79–80.

²²⁸ *Uo.*, 101.

6.2. Kirándulás oda és vissza

A magyarországi Írók és Művészek Társasága, mely 1874-ben alakult, egy sikeres felvidéki (1881) és egy aldunai (1882) kirándulást követően Urváry Lajos elnök javaslatára elhatározta, hogy 1883 nyarán Párizsba látogat. Bármennyire is hangsúlyozták, hogy még csak nem is az irodalom és a művészet képviseletében utaznak, hanem kirándulóként, politikai visszhang kísérte a készülődést. Több helyen is aggodalmak mutatkoztak, egyrészt azért, mert a társaság nem Németország felé szervezte az útját, hanem az olasz vasutak kedvezményeire hivatkozva Olaszországon át indultak, és így jó ürügyük volt arra is, hogy Turinban tisztelegjenek Kossuth Lajosnál. A francia sajtóban és közéletben is mutatkozott nyugtalanság, mert a tisztaeszlári per Párizsig elhallatszott, s a magyar közállapotokat középkorinak minősítették a liberális lapok és a politikusok. Pulszky Ferenc vezetésével 106 budapesti és 36 vidéki jelentkező kelt útra, de az irodalom és művészet képviseletében csak 36-an utaztak. A többiek tanárok, papok, mérnökök, orvosok, ügyvédek és katonatisztek voltak.²²⁹ Végigtekintve a nevesebb személyek listáját, mai ismerettel, de az akkori francia művészeti élet szempontjából is, szinte valamennyien ismeretlenek és érdektelen személyek voltak. Valóban kirándulóknak lehetett őket tekinteni.

A rangot mégis megkapták: fogadóbizottság alakult programjukat egyengetni, melynek két illusztris tagja volt: Mme Adam, aki szalonjában, lapokban, könyvekben és tekintélyes személyes kapcsolataival évtizedeken át szervezte, alakította a francia–magyar kapcsolatokat. A másik tekintély a 78 éves Lesseps volt, aki Türr Istvánnal megismerkedve vált a magyarok barátjává. 1883. július 12-én reggel meglehetősen zajosan érkeztek a magyarok a párizsi pályaudvarra, majd elkezdődött az ünnepi beszédekkel, koccintásokkal cifrázott fogadások, ebédek, vacsorák, alkalmi versek sora. Egy kisebb társaság tisztelegtt Victor Hugónál, meglátogatták a Louvre-t, rész vettek az Opera tiszteletükre rendezett előadásán. A legnagyobb sikert a Rákóczi induló aratta, a francia közönség ovációval köszöntötte a magyar vendégeket. Július 14-én a francia nemzeti ünnep eseményein jelentek meg, majd a Comédie Française előadását nézték meg, amelyet a magyar kirándulók tiszteletére hirdettek. A *Le Figaro* c. lap fogadásával zárult a párizsi program, július 17-én utazóink még bevásároltak a Printemps áruházban, és július 18-án a társaság java hazautazott Budapestre. Csak Pulszky nem tartott velük, aki a múzeumokat tanulmányozandó maradt Párizsban. Ami az út hozadékát illeti, Lelkes István úgy látta, hogy politikailag: „ennek a futóhomokra épített barátkozásnak politikai eredményei nem lehetnek, megmarad Dóczi csókjának, mely jól esik, de súlya nincs.” Hozzáteszi: „Franciaország rokonszenve nem egész Magyarországnak szól, hanem a magyar nemzet ama kis töredékének, mely politikai szempontból a magyar–német szövetség ellenzője.”²³⁰ Ami a magyarbarát franciák rokonszenvét illeti: „ez a barátság, inkább rokon-

²²⁹ Uo., 127–170; vö. *Az Írók és Művészek Társaságának párizsi kirándulása 1883-ban*, Budapesti Negyed, 2001/2–3. – Forrás: *Írók és Művészek Társasága: Évi jelentés az 1883–84-ik évről*, szerk., beszám. DOLINAY Gyula, Bp., Légrády testvérek, 1884, 8–21.

²³⁰ LELKES, i. m., 168. – Dóczi Lajos *Csók* című darabjára utal az idézet.

szenves érdeklődés, a legendás, poétikus magyar népet illeti, mely a szabadság szeretetével épűgy el van telve, mint író és újságíró képviselőik a romantikus francia liberalizmus tanaival”.²³¹ Azzal zárja párizsi fejezetét Lelkes István, hogy a kirándulás hasznos volt, mert kedvet csinált a franciáknak egy magyarországi útra, ahol majd a független és liberális magyar politikusok tüntethetnek Franciaország iránti szimpátiájukkal.

Egy név még a magyarok párizsi látogatásához kötve: a fogadóbizottság és a programok egyik fő szervezője Arányi Miksa volt, aki 1882–1884 között minisztériumi ösztöndíjjal Párizsban tanult, s időlegesen a Párizsi Kölcsönösen Segélyező Magyar Egylet titkáráként is tevékenykedett. Budapesti lapokat tudósított, és szolgálta a magyar–francia kapcsolatokat. Párizsi tanulmányai során megismerkedett a New York Biztosítótársaság igazgatójával, aki az európai hálózat kiépítésén dolgozott. Arányi vállalta a budapesti központ tervének megvalósítását, s ebből a gondolatból született a körűti New York palota.²³² De Arányi még Párizsban idűzik, és szorgalmasan küldi tudósításait. Különösen gyakran foglalkozott Mme Adammal, tudatosítva az otthoniakban, milyen fontos személyiség is ő a francia társadalmi-művészeti életben.²³³ A szegedi árvíz károsultjainak javára hirdetett párizsi mozgalom irányítója, fő szervezője. Ha művészek, irodalmárok érkeztek Magyarországról, pártfogását keresték. Szomory Dezsű *A párizsi regény* című művében is olvashatjuk, hogy amikor első könyvével Tűrr Istvánt felkereste, ő Madame Adamhoz címzett névjegykártyáját adta át az írónak.²³⁴ Amikor Juliette Adam Magyarországra látogatott, ehhez méltóan fogadták. Báró Podmaniczky Frigyes vezetésével fogadóbizottságot alakítottak, Jókai Mór, Gyulai Pál és Pulszky Ferenc is tiszteletét tette a francia nagyasszony szálláshelyén a Hungária Szállóban, a Nemzeti Színház pedig ünnepi előadásokat iktatott műsorába. Kéthetes magyarországi útja során Mme Adam Mezőhegyesre, Orosházára, Szentesre, Szegedre látogatott, s persze bankettek is követték útján, melyről a párizsi lapok mellett, *La Patrie hongroise* című könyvében számolt be.²³⁵

Ahogy ígérték, a francia írók és művészek viszonzották a magyarok Párizs-látogatását, és 1885. augusztus 9-én Ferdinand de Lesseps vezetésével Budapestre érkeztek. Kísérőjük, akit a magyar fogadóbizottság eléjük küldött Párizsba, Szemere Attila, az egykor száműzött miniszterelnök fia volt. A magyarországi utat ma már csaknem paródiaként látjuk: itt-tartózkodásuk két hetében 19 banketten vettek részt, amelyen összesen 238 magyar, illetve francia nyelvű köszöntő hangzott el.²³⁶ Azt nem számolta meg Lelkes István, hogy hány hordó pezsgőt és bort fogyasztottak a magyar–francia barátság örömeire. A díszelőadáson az Operában Delibes vezényelte műveit, a Petőfit versben dicsőítő

²³¹ *Uo.*, 169.

²³² ARÁNYI Miksa, *Párizsi levelek és tanulmányok*, Bp., Athenaeum, 1908, I–II. – Párizsból hazatérve Budapestre, majd 1903–1908 között a biztosítótársaság párizsi kirendeltségén dolgozott. Ekkor is küldte haza tudósításait, 1885-ben a Francia Akadémia tisztjévé avatták.

²³³ Vö. HANUS, 110. jegyzetben *i. m.*, 157–161.

²³⁴ SZOMORY Dezsű, *A párizsi regény*, Bp., Szépirodalmi, 1969, 169.

²³⁵ JULIETTE ADAM, *La Patrie hongroise : Souvenirs personnels*, Paris, Nouvelle Revue, 1884. – A fogadtatást taglalja LELKES, *i. m.*, 199–207.

²³⁶ *Uo.*, 216.

Coppée vezetésével a költő Duna-parti szobrát is megkoszorúzták. Az ünnepségek és a napok szinte egybefolytak a tatrai, majd az alföldi út során. A magyar és a francia sajtó változatos hangnemben méltatta a 35 személyes férfitársaság magyarországi menetelését. A túlzó ünnepségsorozatnak félreérthetetlen üzenete volt a németellenesség és a tüntetés-erejű szívélyesség Franciaország mellett.²³⁷ Ennek az „aranykor”-nak is mondott eseménysornak zárófejezetét jelentette 850 magyar zarándoklata az 1889-es párizsi világkiállításra. Valójában ismételni akarták az 1883-as utat, csak jóval nagyobb méretekben. Arányi Miksa most már Budapesten volt a szervezés motorja, Párizsban Lesseps, a fogadóbizottság fő embere, még a házáat is felajánlotta a megbeszélésekre. Turinban a társaság megszakította az útját, kis csoportokban tisztelegtek Kossuthnál. Lelkes István²³⁸ szerint belpolitikai szempontból is jelentősége volt az útnak, mert Tisza Kálmán 1888-as, Európa-szerte elhíresült világkiállítás-elleni beszédére is választ jelentett ez a párizsi túra. Amelynek során megtekintették a világkiállítást, a magyar csárdában ismerkedési estet rendeztek, lerótták kegyeletüket Victor Hugo sírjánál, tiszteletükre rendezett színházi előadáson vettek részt, Munkácsy Mihály pedig otthonában 2000 meghívottnak adott estélyt. Ebben a számban benne foglaltatott 450 budapesti kereskedelmi és iparkamarai tag. S ez az utóbbi szám már annak súlyát mutatja, hogy a Millenniumra készülődő ország milyen komoly szándékkal és szellemi erővel gondolja a megújulást. A bankettező, Rákóczi-indulás napok aztán július 12-én fejeződtek be, amikor az utazók nevében egy kisebb delegáció tisztelgett Carnot köztársasági elnöknel, megköszönve Franciaország szíves fogadtatását.

6.3. *Justh Zsigmond és a szalon-élet*

A kollektív utazások mellett az egyéni utaknak is egyre szélesedő formái alakulnak a 19. század utolsó negyedében.

Szentpáli Janka, aki úti beszámolóját „Méltóságos gróf Teleki Sándorné született Teleky Jozefin grófnőnek” ajánlja tisztelete jeléül,²³⁹ leltárszerűen veszi számba Párizs látnivalóit. Kortársaihoz képest ugyan túlhaladott nyelvezettel, avitt dagályossággal, de időről időre kilép az iskolás párizsi leckefelmondásból. Látja a kommün pusztításának friss nyomait, amelyek „e nyugodni nemtudó küzdelmes nemzet büntetteire utalnak”, regisztrálja az Opera építését, ellátogat a minden generációt kísértő és borzongató hullaházba, a Morgue-ba is, bejárja a temetőket, miniszteri engedéllyel a La Roquette börtönt is megismeri és tanulmányozza a földalatti csatornákat: „folyton jó tiszta lég van, s a ragályos betegségek sem honosak annyira mint nálunk.” Azt is megjegyzi, hogy „általában szeretik a magyarokat, rokonszenvvel, elismeréssel beszélnek felőlünk, már a kik t.

²³⁷ *Uo.*, 208–260. – A részlet magyar és francia nyelvű versekkel, cikk-idézetekkel alaposan dokumentálva tárgyalja az utat.

²³⁸ *Uo.*, 261.

²³⁹ SZENTPÁLI Janka, *Budapestről Párisba*, Bp., Athenaeum, 1874.

i. meg tudják különböztetni Ausztriától.”²⁴⁰ Írása utolsó oldalain válik legszemélyesebbé hangja. Találkozik gróf G. R. volt honvédtábornok lányával, aki „hazájától távol szűkségben él.”²⁴¹ E szegénység láttán Szentpáli Janka szenvedélyes szavakkal ostorozza hazáját hálátlan felelőtlenségéért. Ez a könyvecske semmilyen mozzanatában nem reveláció, inkább tünetértékű, egy jellegzetes szegmensét mutatja annak, hogy a társadalom milyen rétegeit érinti meg az utazás és a számadás igénye.

A szemlélő attitűd jellegzetes képviselője Justh Zsigmond, aki helyzetéből és hajlamából adódóan a szalonok világában, a társasági együttlétekben, vacsorákban, mulatásokban találta meg a helyét. S ha nem a szalonokat járta, akkor az Opera közeli Café de la Paix-be ül be, hogy Patikárius Ferkó muzsikáját hallgassa. Kedves cigánya persze valamennyi nótáját ismeri és elhúzza, de a melankolikus mulatság nemcsak arról szól, hogy a kedves, gyakran gyatra dallamok felmelegítik a szívét, ez egyben szerep is. Az otthonosság és kiváltság fitogtatása idegenben, hogy a franciák által is kedvelt cigánybanda neki húzza Párizs egyik legnépszerűbb kávéházában. Justh, a dendi az az arisztokrata, aki „a magántér és a köztér határán lévő szalonba”,²⁴² a legnevesebbe is bejut, személyes ismeretségek, ajánlások nyomán. A szalonélet maga és e szalonvilág képviselői megjelennek más színtereken, lóversenyen, színházban, operában. „A dendi szépségben akar élni és meghalni. Számára a tökéletes megoldás az ifjúkori halál.”²⁴³ Justh életében ez akaratlan gyorsan beteljesedett: szenttornyai birtoka csak ritkán látta, a párizsi szalonokban élte az életét, és sorsa úgy hozta, hogy halni is Franciaországba, Cannes-ba utazott 1894 őszén.

Először 1880 telén, 17 évesen járt Párizsban édesanyjával, s mint az ismeretlen tanulmányíró megjegyzi: „nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy még később is rendszeren ezen első hatások befolyása alatt marad, és a diák rózsaszín prizmaín át nézi a modern Babilont.”²⁴⁴ Justh aztán 1885 decemberében már jogi és gazdaságtani tanulmányok folytatására érkezik Párizsba, s azonnál kezdődik a társasági élete: „az első párizsi viziteim tökéletesen elfoglalták minden percemet” – írta Reviczky Gyulának.²⁴⁵ A Justh-irodalom kevésbé foglalkozik az író korai párizsi tudósításaival, amelyek 1885. március 15-től kezdődően hónapokon át jelentek meg Budapesten a Szemle című folyóiratban. Ha majd későbbi párizsi írásaival, főképpen naplójával vetjük össze ezeket a korai cikkeket, azt állapíthatjuk meg, hogy a Taine eszméivel is rokonszenvező író a város jelenségeit és embereit igyekszik leírni és tipizálni. Egy cikkének ezt adja címül:

²⁴⁰ *Uo.*, 126, 149, 185.

²⁴¹ *Uo.*, 192. – A G. R. kezdőbetűk feltételezhetően Guyon Richardot fedik.

²⁴² DEDE Franciska, *Justh Zsigmond, az irodalmi dendi*, doktori disszertáció kézírata, Bp., ELTE BTK, 2005, 69.

²⁴³ *Uo.*, 24.

²⁴⁴ ANONYMUS, *Emlékezés Justh Zsigmondra halálának negyvenedik évfordulója alkalmából*, Budapesti Szemle, 1936, 703, 15; vö. Magda GALOS, *Justh et Paris : Contributions à l'histoire des relations littéraires franco-hongroises dans la deuxième moitié du XIX-e siècle*, Bp., Sárkány, 1933, 8–9; BERTHA Zoltán, *Justh Zsigmond*, Bp., Bokor és Fischer, 1941, 12–13.

²⁴⁵ JUSTH Zsigmond *Naplója és levelei*, vál., kiad., jegyz., tan. KOZCSA Sándor, Bp., Szépirodalmi, 1977, 471.

Párisi típusok, amelyben nevek nem hivatkozik, hanem a „világ tényezőit”, a társadalom rétegeit, árnyalatait vizsgálja és karakterizálja.²⁴⁶ Cikkében a szellemes találatok az olvasói élmények mellett személyes tapasztalatokból is születnek. Az uralkodó osztályról írta például: „Szimbóluma a pénz. Mindent ezért, mindent ez által. Az egyenlőség szerinte azt jelenti, hogy mindenki egyenlő, a szerint, a mint ugyanannyi pénze van. De ha nincs! S ez a bökkenő. Óriási plutokrácia, gőg és tudatlanság.”²⁴⁷ Egy másik „a szélsőbalról. Kommunisztikus elvek. Az, a mi a tied, fel lesz köztünk osztva, mi is felosztanók a mienket, de hát nekünk nincsen.”²⁴⁸ Justh úgy véli, hogy a francia társadalom száz éve folyamatos mozgásban, változásban van, mégis érzékelhetőek jellegzetességek, „melyeknek okai vérmérsékletében rejlenek. Könnyen hevül, könnyen lobot vet, könnyen kialszik. Beszédes, úgy mint egy nép sem. Jószívú. Egyszóval szangvinikus.”²⁴⁹ Párisi séták, farsangi képek éppúgy szerepelnek ezekben a tudósításokban, mint a rue du Bac-i omnibusz-megálló hangulata és a montmartre-i naplemente, amelyben az időt is már lebegtető időtlenségben oldja fel: „Én meg soká ott álltam, el-el nézve, hogy gyuladnak fel egymásután a hosszú lámpasorok, hogy csillognak, villognak a veres lángok az alkonyat rózsaszínjén keresztül, s hogy lesz végre a láthatár sötét, és hogy kezdődik ismét a város éjjeli élete, úgy mint tegnap, s úgy mint száz év előtt.”²⁵⁰

„Egyetemre megy Párizsba, de íróként tér haza”,²⁵¹ s ha a továbbiakban vizsgáljuk Justh Párizs-látogatásait, főként az 1888-as tavaszi naplójegyzetei alapján, azt látjuk, hogy a művészek és az arisztokrácia szalonjait látogatta. Magyarok közül az akkor Párizsban tartózkodó De Gerando Teleki Emmával és családjával többször is találkozott,²⁵² a Nemeskéri Kiss családból a fiatalokat emlegeti.²⁵³ Legtöbbször Munkácsy Mihállyal való találkozásait idézi, akiről szeretettel beszél, de akit éles és szarkasztikus színekkel jellemzett: „Mint ember: jó, kedélyes férfi, semmi briliáns tulajdon. Érdekes hallgatás. Magyarul elfelejtett, s franciául nem tanult meg. Ez utóbbi lacune-je meg a fűtyülés (magasan száll a daru stb.) teszi őt a legnagyobb hazafivá.”²⁵⁴ A festőnél rendezett hatalmas estélyekről Justh is beszámolt, s arról is, hogy a magyaroknak tovább tartott a mulatság: „Midőn mindenki elmegy, s csak a magyar kolónia marad ott, Munkácsynéval csárdást táncolunk.”²⁵⁵ A mulatság hajnalig tart, ahogy Justhnak délben van reggel, úgy arisztokrata és művésztársai sem kezdik korábban a napot. Sarah Bernhardt, az ünnepelt díva társaságában is gyakran felbukkan, és sokszor megy el érte az Odéonba az orosz szobrászzal, Antokolszkijjal, akivel szívesen beszélget a művészet kérdéseiről és a francia, angol, orosz irodalomról. Hatalmas forgatagnak tűnik ez a napló, egy-egy pillanatá-

²⁴⁶ Uő, *Párisi típusok*, Szemle, 1885. jún. 10., 3–4, 6.

²⁴⁷ Uo., 4.

²⁴⁸ Uo., 4.

²⁴⁹ Uo., 3.

²⁵⁰ Uő, *Párisi séták és képek*, Szemle, 1885. júl. 10., 8–10; 1885. júl. 25., 8–10, 12–13.

²⁵¹ DEDE, i. m., 75.

²⁵² JUSTH *Naplója...*, i. m., 12.

²⁵³ Uo., 73.

²⁵⁴ Uo., 75. – Lacune: hiányosság.

²⁵⁵ Uo., 141.

ban a szerző bevallja: fáradt és unja, még a dívát, Sarah Bernhardt-t is. De aztán még sincs megállás: a grazi illetékességű szépasszonnyal, Jean de Néthyvel Alexandre Dumas-hoz látogat, aztán Taine-hez, aki Daudet-ről és Balzac-ról beszél neki. Anatole France-szal találkozik, akit már 1885-ben megismert. És újra és újra a cigányok! Párizsban már mítosszá emelkedik a kávéházakba és a szalonokba, estélyekre rendelt magyar cigány. „Muzsika közben az egyik cigány nagyon megijeszt, azt meséli, hogy Rátz Pali nagyon beteg. Halálra ijedek – mi lesz velem, ha meghal? Összes emlékeim, érzés formájában jelentkező emlékeimet magával vinné – énem jobbik felét. Ez a szerencsétlen flótás egész estémet elrontotta.”²⁵⁶ Magát sajnálja Justh Zsigmond, nem a haldokló muzsikust. A bandák és a primások nem fontosak, nem fontos a másik. Csak a dal, mely érzéseket és fájdalmakat hív elő. Ahogyan a Párizstól való búcsúban is érzékeli. A kis cigány neki játssza a dalokat, s odasúgja egy-egy szám után: „jobb otthon. [...] az estalkonyat világoskék tónusúvá tette a levegő színét, a terasz üvegelésén átsugárzik az ég azúrja, a banda a kis, a felgyúló csillagokat visszaverő tóra ráfekvő teraszon folyton játszik.” Összegezve a búcsúeste hangulatát: „a fényes Párizs keretéből kitörő, s hazulról jövő édes bánat, amely csak vonz, pedig csak keserűséget ígér – a dal parancsol: vége az álomnak.”²⁵⁷ *A puszta könyve* hasonló képpel indul: cigánnyal búcsúzik Párizstól,²⁵⁸ mintegy sugallva, hogy a helyszín változik, de az élete ugyanúgy folytatódik. Itt most csak azt rögzítjük, hogy Justh Párizsban saját köreiből maradt. Párizs- és Franciaországjárásaiban alig tekintett túl a szalonok világán. Csak a művészet belső élete, belterjessége éltette – a kifáradásig.

Szenttornyai birtokára hazatérve „A fél falu komája volt”,²⁵⁹ az ő művelődésükért csinált velük színházat, de a nézők a magyar és a párizsi urak és barátok voltak. Ez a Molière-darabot bemutató parasztszínház épp olyan úri mulatság volt a pusztán, mint amilyen a cigánybanda édes-bús játéka a párizsi szalonokban. A Cigány és a Puszta mítosza azóta is erősen él mások mellett a francia nép magyarság-képében is. Azzal, ahogyan Justh Zsigmond a maga életköreiből összehozta ezt a két mítoszt, megelőlegezte a 20. században sztereotípiaként hozzánk tapadt képet.

6.4. Éhezőművészek, mesteremberek és a világkiállítás

Nincs itt a helye még, hogy Szomory Dezső *A párizsi regény* című munkáját elemezzük, bár a műben felidézett idő főként a 19. század utolsó évtizede. Ahogy írja, a Jászai Mari-szerelem és a katonaság elől való futamodás vitte Párizsba, de az a légkör is szerepet játszott döntésében, amely akkor már Budapesten Párizsról élt. A Nemzeti Színház

²⁵⁶ *Uo.*, 255.

²⁵⁷ *Uo.*, 316, 317–318.

²⁵⁸ *Uő, A puszta könyve*, Bp., Singer és Wolfner, 1892; franciául: *Le Livre de la Pousta*, Paris, Ollendorf, 1892.

²⁵⁹ GÁLOS Magda, *Justh Zsigmond művelődéspolitikai törekvései*, Békéscsaba, 1988 (Új Auróra Kiskönyvtár), 13.

párizsi újdonság hívószóval harmadosztályú francia darabokat épített játérendjébe, a Julian Akadémia híre csapatosan csábította a kezdő festőket. Rippl-Rónai Józsefet is, akinek párizsi nyomorán, mint másokén, Munkácsy segített. Úgy is, hogy műtermében segédként foglalkoztatta, de úgy is, hogy segített eladni képeit. Mint Rippl-Rónai felidézi: „az volt a legszebb momentum, hogy maga Munkácsy örült neki a legjobban: oly boldoggá tette sikerem, hogy megölelt, megcsókolt és könnyezett örömeiben.”²⁶⁰ Rippl-Rónai is említi a Párizs-szerte híres Munkácsy-estélyeket: „ebben az időben már csak ezekért is érdemes volt magyarnak lenni. A franciák szívesen beszélgettek velünk a nagy mesterről.”²⁶¹ A fiatalokat öregkorában külön is meghívta gulyásvacsorára, a művészileg akkor már más utakon járó Rippl-Rónai szeretetteli elnézéssel, de Justhhoz hasonlóan látta hajdani mesterét: „most már – az idők jele lehetett – a kelleténél többet és szebben fűtyörészett.”²⁶²

Neves vendégei sorában Munkácsy Szomory Dezsőt is említi, akit, ismervén szűkös helyzetét, többször külön is vendégül látott. Szomory Dezső regényét áthatja az éhezés élménye, testvérenek *Párisi mesék* címmel közreadott novellafüzérében is újra és újra felbukkan a nyomorúságos létezés. Ahogy írta, a túlélési technika egyik axiómája volt, hogy inkább éhezni, mint fázni, a másik pedig: az éhezés elől alvásba menekülni.²⁶³ Szomory Dezső névvel és névtelenül a párizsi magyar lovagok kisebb galériáját rajzolta meg, köztük külön fejezetben Adorján Jenő hegedűsét, akinek legnagyobb lázadása az volt, hogy a zálogházban a hűsz frankra taksált Amatiját nem adta oda, s játékaival száz frankra emelte a hangszer értékét.²⁶⁴ Érdekes, hogy egy hegedűs-történet – mintegy a fenti, Dezső által megírt előképe – már Emilnél is felbukkan a *Thea-estély legjobb barátomnál* című novellában.²⁶⁵ Az alvás mint az éhezés ellenszere a fő motívuma a Szomory Emil-novelláskötet másik magyar témájú novellájának, a *106, avenue des Ternes* címűnek is, amelyet a karácsony emel át más dimenzióba, s amelyben az ünnepet menekülésként átalvó bátyja is szerepel: „bátyám édesen aludt széles ágyán” – 12 órája.²⁶⁶

Keserves nyomorúságban éltek más magyarok is. A század utolsó évtizedében sok mesterember is útnak indult, a szakmai fejlődésért vagy csak a megélhetési gondok elől menekülve. Tábori Kornél *Páris magyarjai* című riportkönyvében²⁶⁷ sok kivándorolt munkással beszélgetett, egyikük, Kleinberger Ferenc általános tapasztalatát is összefoglalta: „Bőséges alkalmam nyílt hosszú pályámon, hogy ama magyar embereket megfigyeljem, akik, mint én, pénzmag nélkül próbálkoztak odakint. Mondhatom, hogy a sívár

²⁶⁰ RIPPL-RÓNAI József *Emlékezései* – BECK Ö. Fülöp *Emlékezései*, kiad., tan., jegyz. FARKAS Zoltán, Bp., Szépirodalmi, 1957 (Magyar Századok), 28.

²⁶¹ *Uo.*, 39.

²⁶² *Uo.*, 47.

²⁶³ SZOMORY Emil, *Párisi mesék*, Bp., Athenaeum, 1900.

²⁶⁴ SZOMORY Dezső, *i. m.*, 112–121.

²⁶⁵ SZOMORY Emil, *i. m.*, 31–41.

²⁶⁶ *Uo.*, 111–124.

²⁶⁷ TÁBORI Kornél, *Páris magyarjai: Hogyan boldogulnak? Hogyan zárlanak el?*, Bp., Schenk, é. n., vélhetően 1913 (Magyarok Külföldön). Vö. *Az „Állj fel torony” árnyékában: Magyarok francia földön. Egy század tükröserepei*, szerk., jegyz. A. SZABÓ Magda, ABLONCZY László, Veszprém, Új Horizont, 2003, 68–75.

nyomor polipkarjai közt evickéltek tehetetlenül, nagyjából.”²⁶⁸ Asztalosok, szabók, szűcsök, vasművesek tudtak inkább megkapaszkodni, s néhányan a bankárok, mérnökök, üzletemberek közül.

A Párizs-láz egyre erősödött, úgy is például, hogy az 1896-os budapesti millenniumi kiállítás hatására a francia akadémikus, Gaston Le Breton azt javasolta: Magyarország szerepeljen önállóan az 1900-as világkiállításon. Az addigi alkalmakon a Monarchia egy tartományaként, majd részeként jelenhettünk meg. (A hivatalos magyar verzió ellenére, amely már az 1889-es részvételt is önállóan jelentette, a világkiállítás képzőművészeti katalógusában Autriche–Hongrie címszó alatt szerepeltek művészeink, mint Munkácsy Mihály és Rippl-Rónai József.) A lelkesedés felcsapott a magyar hivatalosságban is, mert 1897 november–decemberében Magyarország Párisban címmel mutatóvándországot adtak közre, amely az 1900-as világkiállításra szervezendő út népszerűsítését tűzte ki céljául. „Hivatalos közlöny”-nek jelölte magát az újság, s kisebb megszakításokkal két esztendőn át jelent meg.²⁶⁹ A lap vegyes írásokat közölt a hazai és a párizsi készülődésről (pl. az Eiffel-torony bontási tervéről). Névtelen vagy szignózott szerzők ismertették Párizs nevezetességeit, a kiállítás várható „csodáit”, de még francia nyelvleckét és francia nyelvű tartalmat is találhatunk a havonta-kéthavonta közreadott, az első időben színes fedelű újságban. Úgy tervezték, hogy 200-as csoportokban fél éven át indulnak külön gyorsvonattal a Párizsba rándulók, s már az is tisztázódott, hogy Bertha Sándornak, a párizsi magyar egyesület illusztris tagjának elnökségével fogadóbizottság alakult (arról, hogy valóban 100 tagú lett-e a jeles társaság, mint azt a mutatóvándorszámban hírelték, később nem esett szó). A Magyarország–Páris mozgalom hivatalos közlönye, nem tudni, mi okból, 1899 tavaszán elhalt, de a magyarok párizsi jelenléte nagy felhajtással bonyolódott, megjelent Jókai Mór is.

Adalbert Koltai-Kovácsról tudjuk,²⁷⁰ hogy Jókai 1878-ban járt először Franciaországban, de erről az útról szinte nincs információ. Diszkréten bonyolódott, ő maga sem írt róla. Franciaországban a szabadságharchoz kötődő személyét ismerték, műveit németből fordították, s különösebb feltűnést nem keltettek. Szarvady Frigyes és Louis Ulbachal levelezett a *Szabadság a hó alatt* francia fordítása és kiadása dolgában.²⁷¹ A magyar pavilont a Szajna bal partján építették fel, amelyben történelmi épületek makettjeit is bemutatatták. A Palais de la Culture et des Sciences-ban Jókai különtermet kapott, dolgozószobájának egy enteriőrjét is kialakították, bemutatták könyveinek magyar és idegen nyelvű sorozatait. A különterem közepén mellszobra kapott helyet, virágágyással körülvéve. Az agg író feleségével el is utazott Párizsba, ahol hatalmas ünnepségek részese volt. A *Le Temps* 1900. június 3-án Jókai-hommage összeállítást közölt, a francia írószövetség fogadóbizottságában olyan személyek voltak, mint Anatole France, Marcel

²⁶⁸ TÁBORI, *i. m.*, 19.

²⁶⁹ Magyarország Párisban, szerk. ŐSZI Kornél, Bp., Somogyi Nándor, 1897–1899.

²⁷⁰ Adalbert KOLTAI-KOVÁCS, *Jókai et la France : Commémoration d'un romancier hongrois à Nice*, Paris, Supplément à Nouvelles de Hongrie, décembre 1977.

²⁷¹ JÓKAI Mór *Levelezése 1876–1885*, kiad. GYÖRFFY Miklós, Bp., Akadémiai–Argumentum, 1992, 773., 799., 801., 802. levél.

Prévost, Jules Clarétie. Tiszteletére bankettek és fogadások követték egymást, portréjával emlékérmeket nyomattak, június 12-én Émile Loubet köztársasági elnök fogadta. Émile Zola nem lehetett ott az írók bankettjén, de magántalálkozóra invitálta Jókait, akire hálával emlékezett a *J'accuse* melletti kiállásáért. Jókainak végül is felesége rosszulléte miatt le kellett mondania a meghívást. Bár saját bevallása szerint Jókai csak egy Zola-művet olvasott, a *Nanát*, s igen rossz véleménye volt az írói alkatától oly idegen stílusról,²⁷² Zolával, az emberrel kölcsönösen tisztelték egymást. Magyar írók sem azelőtt, sem azóta nem ünnepeltek ily módon Franciaországban. Zola így nyilatkozott róla: „Jókai est un poète épique. Ses romans disent la gloire et les revers, les espoirs et les détresses de son pays. Je comprends parfaitement qu’il soit tant aimé et admiré par ses compatriotes. Au cours de cinquante dernières années, la Hongrie a eu beaucoup de grands hommes : Kossuth en a été le héros, Petőfi Pindare, et Jókai l’Homère”.²⁷³ Úgy volt, hogy Jókai augusztusban a párizsi kongresszusra visszatér, de ez az út elmaradt, újabb francia úttjai már Nizzába vezettek. Zola és Jókai személyes találkozója örökre elmaradt. 1901-ben, 1903-ban a pesti hideg hónapok elől a Riviérára menekült családjával. Gyakran találkozott Türr Istvánnal, aki már megtért vándorlásaiból, és főként Nizzában élt családjával. Így történt ez 1904 tavaszán is, ám a tengerpartról hazatérőben Jókai súlyosan megfázott, s alighogy Pestre értek, elhunyt. Azon a tavaszon Ady már Párizsban élt a Lévis utca 93-ban. Ez azonban már jelképesen is a 20. század története, és egy újabb fejezet a magyarság franciaországi és párizsi életében.

²⁷² RÉVAI Mór János, *Írók, könyvek, kiadók: Egy magyar könyvkiadó emlékiratai*, Bp., 1920, 190. – „Hiszen ha én ilyet akarnék írni, és ilyen mélyen leszállni a kloákába, akkor engem is az egész világ olvasna, de hát én azt nem teszem, ettől eltilt a jó ízlésem.” Idézi KOZMA Antal, *Az Agence de Paris, Zola és Jókai*, Debreceni Szemle, 1939. ápr.

²⁷³ KOLTAI-KOVÁCS, i. m., 11. – „Jókai epikus költő. Regényei országának dicsőségéről és szenvedéseiről, reményeiről és kétségbeeséseiről beszélnek. Teljességgel megértem, hogy annyira szeretik és tisztelik hazájában. Az elmúlt 50 évben Magyarországnak sok nagy embere volt. Kossuth volt a hős, Petőfi Pindaros és Jókai Homérosz” (fordítás tőlem).